ALTERRA
WAGENINGEN UR

Groene kinderopvang

Praktijkgeoriënteerd onderzoek naar de mogelijkheden van uitdagende speelnatuur binnen de buitenschoolse kinderopvang

F. Langers
H. van Blitterswijk
M. Brinkhuijsen
J. Westerink

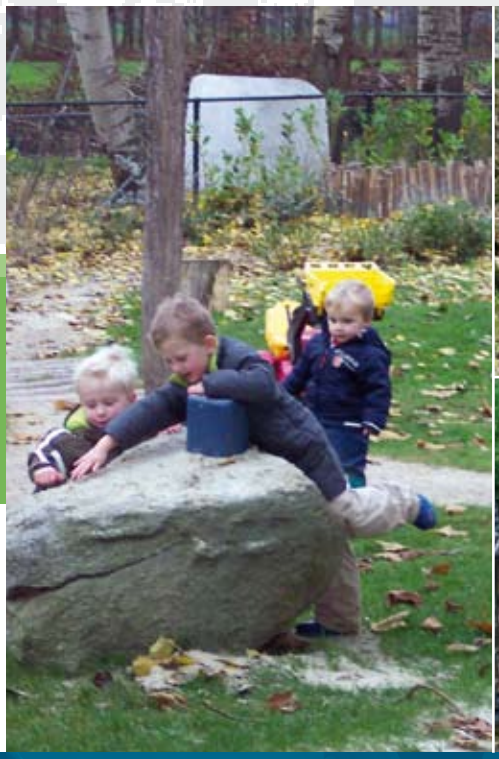

Alterra-rapport 1713, ISSN 1566-7197

Groene kinderopvang

In opdracht van het Ministerie van LNV, uitgevoerd in het cluster Ecologische Hoofdstructuur, thema Jeugd, Natuur en Gezondheid (BO-02-009)

Projectcodes 5.233.622 & 5.235.129

Groene kinderopvang

Praktijkgeoriënteerd onderzoek naar de mogelijkheden van uitdagende speelnatuur binnen de buitenschoolse kinderopvang

F. Langers
H. van Blitterswijk
M. Brinkhuijsen
J. Westerink

Alterra-rapport 1713 met kleurenfoto's

Alterra, Wageningen, 2008

REFERAAT

Langers, F., H. van Blitterswijk, M. Brinkhuijsen & J. Westerink, 2008. *Groene kinderopvang; Praktijkgeoriënteerd onderzoek naar de mogelijkheden van uitdagende speelnatuur binnen de buitenschoolse kinderopvang*. Wageningen, Alterra, Alterra-rapport 1713 met kleurenfoto's. 73 blz.; 1 fig.; 1 tab.; 34 ref.

Het ministerie van LNV wil weten op wat voor manieren de betrokkenheid van kinderen bij natuur vergroot kan worden. In dit rapport staan de mogelijkheden van groene kinderopvang centraal. Het onderzoek maakt deel uit van de studie Opgroeien in het groen, waarbinnen ook een verkenning is uitgevoerd. Vijf concepten van kinderopvang zijn onderscheiden, die allen op een andere manier de natuur in hun infrastructuur hebben verweven. De concepten variëren van agrarische kinderopvang op boerenbedrijven tot buiten-BSO. Voor ieder concept is een inspirerend praktijkvoorbeeld uitgelicht. Tegelijkertijd zijn gesprekken gevoerd met beleidsmakers en ondersteunende organisaties. Of een initiatief slaagt, blijkt nauw samen te hangen met de competenties van de trekkende persoon. Bovendien stelt het eisen aan de groepsleiding. Wil de overheid de concepten uitdragen, dan is het belangrijk om wettelijke belemmeringen weg te nemen en een voorlichtingstraject te starten, dat zich richt op kennis delen. Het ministerie van LNV lijkt het meest voor de hand liggende departement om de kar te trekken.

Trefwoorden: kinderen, jeugd, natuur, spelen, speelnatuur, kinderopvang, kindercentra, dagopvang, BSO, gezondheid, ontwikkeling, educatie

ISSN 1566-7197

Foto omslag rechtsboven: Jeanette van der Meulen

Dit rapport is gratis te downloaden van www.alterra.wur.nl (ga naar 'Alterra-rapporten'). Alterra vestrekt geen gedrukte exemplaren van rapporten. Gedrukte exemplaren zijn verkrijgbaar via een externe leverancier. Kijk hiervoor op www.boomblad.nl/rapportenservice.

© 2008 Alterra
Postbus 47; 6700 AA Wageningen; Nederland
Tel.: (0317) 480700; fax: (0317) 419000; e-mail: info.alterra@wur.nl

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van Alterra.

Alterra aanvaardt geen aansprakelijkheid voor eventuele schade voortvloeiend uit het gebruik van de resultaten van dit onderzoek of de toepassing van de adviezen.

[Alterra-rapport 1713 met kleurenfoto's/oktober/2008]

Inhoud

Woord vooraf 7

Samenvatting 9

1 Inleiding 13

2 Achtergronden 15
- 2.1 Definitie kinderopvang 15
- 2.2 Vormen van kinderopvang 15
- 2.3 Feiten en cijfers formele kinderopvang 16
- 2.4 Definitie speelnatuur 16
- 2.5 Groene vormen van kinderopvang 17

3 Onderzoeksopzet 21
- 3.1 Methode in vogelvlucht 21
- 3.2 Praktijkinitiatieven 21
- 3.3 Ondersteunende organisaties 24
- 3.4 Leerbijeenkomst 25

4 Resultaten 27
- 4.1 De pedagogische visie 27
- 4.2 Het balletje gaat rollen: draagvlak en samenwerking 32
  - 4.2.1 De initiatiefnemer 32
  - 4.2.2 Hulp van buitenaf 33
  - 4.2.3 De zoektocht naar medestanders 35
  - 4.2.4 Tot slot: gemeentelijke hobbels 36
- 4.3 Ontwerp en aanleg 37
- 4.4 Wettelijk kader: veiligheid, gezondheid en aansprakelijkheid 41
  - 4.4.1 Wet kinderopvang 42
  - 4.4.2 Warenwetbesluit Attractie- en Speeltoestellen (WAS) 45
  - 4.4.3 Overige wetgeving 49
- 4.5 Het financiële plaatje 50
- 4.6 Personeel 53
- 4.7 Gebruik: reacties van kinderen en ouders 55
  - 4.7.1 Dagindeling 55
  - 4.7.2 Kinderen 56
  - 4.7.3 Ouders 58

5 Conclusies en aanbevelingen 61
- 5.1 De bevindingen uit de praktijkinitiatieven samengevat 61
- 5.2 De stap naar de toekomst 62
  - 5.2.1 De hoe-vraag 62
  - 5.2.2 De welke-vraag 64
  - 5.2.3 De wie-vraag 65

Literatuur 67

Bijlage 1 Onderzochte praktijkinitiatieven 71
Bijlage 2 Genodigden voor leerbijeenkomst 73

Woord vooraf

Sinds de uitgave van het boek 'Het laatste kind in het bos' van de auteur Richard Louv is de belangstelling voor de relatie tussen kinderen en natuur in allerlei media aan een stevige opmars begonnen. De laatste jaren trekt het onderwerp ook steeds meer beleidsmatige aandacht. Niet dat het onderwerp helemaal nieuw is, maar de urgentie om naar de relatie tussen kinderen en natuur te kijken is gegroeid. Nog niet zolang geleden is het omslagpunt gepasseerd waarbij meer mensen in een stedelijke omgeving wonen dan op het platteland. Dagelijks contact met 'natuur' – in de breedste zin des woord – is dan ook niet langer vanzelfsprekend. Naast de fysieke scheiding van kinderen en natuur is er ook de virtuele scheiding doordat in onze informatiemaatschappij mensen in toenemende mate via media, de PC en games de wereld tot zich laten komen.

Het ministerie van LNV heeft een aantal onderzoeken op de rails gezet om de betekenis van deze ontwikkelingen te duiden en te zoeken naar nieuwe manieren om de contacten tussen mens en natuur te bevorderen. De wereld van het kind wordt niet alleen meer bepaald door de reguliere schoolactiviteiten en de vrije tijd in gezinsverband, maar er is een nieuwe periode in opmars die de tijd na school invult: naschoolse opvang, brede school, BSO et cetera vult de uren tussen formele lestijd en de thuissituatie. Dit biedt nieuwe kansen om kinderen in contact te laten komen met verschijnselen in hun leefomgeving. Momenteel wordt die tijd vooral ingevuld met cultuur en/of sport, maar in onderliggend onderzoek wil LNV nagaan op welke wijze ook het onderwerp natuur kan worden uitgewerkt als onderwerp in de naschoolse opvang.

Dat zou een belangrijke kans bieden om op een kwalitatief goede wijze natuurbeleving voor kinderen te organiseren op het snijvlak van educatie en recreatie. Er blijken al in de praktijk een aantal verschillende initiatieven ontwikkeld te zijn die inspiratie en navolging kunnen bieden. Dit onderzoek beschrijft op een systematische wijze een aantal van deze 'good practices'.

Ik hoop dan ook dat dit onderzoeksrapport veel partijen – gemeenten, BSO-organisaties, NME-centra, scholen, welzijnswerk – op ideeën brengt. Als je volwassenen vraagt naar hun eerste natuurervaringen krijg je vrijwel zonder uitzondering verhalen te horen over vroege jeugdherinneringen, buiten bezig zijn, een verhaal van geuren en kleuren. Ik hoop dat die ervaring voor de toekomst niet verloren gaat. Natuur in de naschoolse opvang is een prachtige gelegenheid om dat te ondersteunen. Het onderzoek verhaalt op een kleurrijke en vaak persoonlijke wijze van de niet te missen kansen.

Drs. Roel van Raaij,
Senior beleidsmedewerker ministerie LNV

Samenvatting

De veronderstelling dat natuur een positieve invloed kan hebben op de fysieke gezondheid en het welzijn van de bevolking wint de laatste jaren snel aan populariteit. Met name bij kinderen lijkt veel gezondheidswinst te halen. Het Ministerie van LNV streeft ernaar om groen meer structureel onderdeel te maken van een verantwoorde leefwijze van kinderen. Zij wil daartoe een beter inzicht in beweegredenen, en in de praktijk ervaren kansen en knelpunten van organisaties actief op het gebied van kinderen en natuur, om zodoende zinvolle allianties op het spoor te komen die de rijksoverheid zou kunnen aangaan om (lokale) initiatieven tot bloei te laten komen. Aan Alterra is gevraagd hiertoe het onderzoek 'opgroeien in het groen' (OihG) uit te voeren.

Met het onderzoek OihG bekijken we op wat voor manieren de betrokkenheid van kinderen bij natuur vergroot kan worden. De focus is daarbij op good practices, ofwel succesvolle praktijkvoorbeelden. Het onderzoek bestaat uit twee fasen. In het voorjaar van 2007 heeft een literatuurstudie rondom het thema kinderen en natuur en een inventarisatie van het vigerend rijksbeleid én van de spelers in het veld plaatsgevonden. Deze verkennende fase is in een apart onderzoeksrapport (Langers, et al., 2008) uitgebracht. In overleg met de klankbordgroep van het onderzoek is besloten om in het verdere onderzoek (tweede helft 2007) aandacht te geven aan de mogelijkheden van uitdagende speelnatuur binnen de kinderopvang. Onderhavig rapport beschrijft de resultaten van deze tweede fase.

De formele kinderopvang (dagopvang aan kinderen van 0-4 jaar en buitenschoolse opvang aan kinderen in de basisschoolleeftijd) is de afgelopen vijftien jaar snel in omvang gegroeid. Het is de verwachting dat het aantal kinderen dat van kinderopvang gebruik maakt, verder zal toenemen. Vanaf het schooljaar 2007-2008 hebben basisscholen namelijk een wettelijke taak in het verzorgen van de mogelijkheid van buitenschoolse opvang (BSO) van hun leerlingen, als ouders hierom vragen.

Doel van dit deelonderzoek is om inspirerende praktijkvoorbeelden op het gebied van uitdagende (speel)natuur binnen de kinderopvang zichtbaar te maken. Om recht te doen aan de brede waaier aan manieren waarop natuur geïntegreerd kan worden in de infrastructuur van kindercentra, worden vijf typen initiatieven onderscheiden:

1. de agrarische kinderopvang (KO)
2. de natuurspeelplaats-KO
3. de buiten-KO
4. de natuurspeelplaats-brede school
5. de scouting-KO.

Bij ieder van de vijf concepten is een kindercentrum gezocht, dat als praktijkvoorbeeld kon dienen. De voorkeur ging uit naar een langer lopend initiatief dat ook inhoudelijk (vanuit pedagogisch opzicht) een duidelijke visie heeft over de

meerwaarde van speelnatuur. Voor de Scouting-KO is geen kindercentrum gevonden dat voldeed aan de criteria. Voor de natuurspeelplaats-BSO daarentegen zijn twee praktijkvoorbeelden uitgelicht. Opvallend was dat -met uitzondering van agrarische kinderopvang- in alle kindercentra de nadruk lag op buitenschoolse opvang in plaats van dagopvang. Het accent in de onderzoeksresultaten ligt dan ook op de mogelijkheden van groene opvang aan schoolgaande kinderen in de leeftijd van 4-12 jaar. Per kindercentrum zijn gesprekken gevoerd met de initiatiefnemer, de groepsleiding en ouders, en indien relevant ook met andere sleutelfiguren over de ondersteunende voorwaarden bij de ontwikkeling van deze vorm van kinderopvang. In dezelfde periode zijn beleidsmakers en ondersteunende organisaties geïnterviewd over de noodzaak van randvoorwaardenscheppend beleid en hun rol hierin. Een leerbijeenkomst, waarvoor alle betrokken bij het onderzoek zijn uitgenodigd, vormde de afsluiting van het onderzoek.

De afgelopen tien jaar is het pedagogisch denken in de kinderopvang in een stroomversnelling gekomen. De 'nieuwe' opvatting is dat kindercentra niet alleen een zorg- en opvangfunctie hebben, maar dat zij kinderen een heel eigen speel- en leeromgeving kunnen bieden. De praktijkinitiatieven hechten zonder uitzondering waarde aan het buiten zijn bij de realisatie van ontwikkelingsdoelen voor kinderen. Buiten ligt de nadruk meer dan binnen op uitleven, bewegen en op ontdekking gaan. In grote lijnen beogen kindercentra met de natuur vier zaken: (1) de ontwikkeling en zelfstandigheid bevorderen, (2) kennis over de natuur bijbrengen, (d) beweging stimuleren en (4) waardering en respect voor de natuur ontwikkelen.

Het planvormingsproces overziend, blijkt dat het initiatief vaak bij één persoon ligt, die heel duidelijk voor ogen heeft welke kant hij op wil. Ondernemers in de kinderopvang die de stap hebben gezet om het contact van kinderen met natuur te stimuleren, kenmerken zich in hun overtuiging van de positieve invloed die een groene omgeving heeft op kinderen, en dat is tegelijkertijd ook hun drijfveer. Of een initiatief slaagt, hangt sterk samen met de competenties van de trekkende persoon. Het denken in mogelijkheden, en niet in belemmeringen, moet de focus zijn. Bovendien moet de initiatiefnemer trekkracht kunnen mobiliseren. Het bottom-up proces, waarbij de neuzen van alle betrokkenen dezelfde kant op komt te staan, is een voorwaarde voor succes. Wanneer de initiatiefnemer nieuw is binnen het veld van kinderopvang –iets wat de agrarische kinderopvang kenmerkt- is ondersteuning van buitenaf cruciaal voor het planvormingsproces. De Verenigde Agrarische Kinderopvang (VAK) heeft hierin een belangrijke rol voor de agrarische kinderopvang en Scouting Nederland kan mogelijk een vergelijkbare functie vervullen binnen het concept van scouting-BSO. Initiatiefnemers moeten ondernemersgeest en professionaliteit uitdragen, het stelt ook eisen aan de groepsleiding. Naar buiten gaan vraagt extra vaardigheden.

Wettelijke veiligheidseisen, en in het verlengde daarvan aansprakelijkheid zijn issues waar organisaties tegenaan kunnen lopen wanneer zijn uitdagende speelnatuur willen realiseren. Met betrekking tot de buitenruimte van kindercentra zijn drie wettelijke sporen relevant: de Wet Kinderopvang (WK), het Warenwetbesluit Attractie en Speeltoestellen (WAS) en als laatste de wettelijke normen uit het burgerlijk wetboek

en Europese normen. De ingewikkelde regelgeving in combinatie met angst voor een opkomende claimcultuur maakt dat kindercentra al snel kiezen voor zekerheid en de inrichting uitbesteden aan een professioneel ontwerpbureau. Vaak hangt hier een prijskaartje aan. Houdt een kindercentrum de natuurlijke buiteninrichting in eigen hand, dan blijkt het belangrijk een keuringsinstantie te kiezen die ervaring heeft met eigen gemaakte toestellen en met natuurspeelplekken, en daardoor de risico's van uitdagend groen op waarde weet te schatten.

Hoewel financiën een struikelblok kunnen zijn, laten de praktijkvoorbeelden zien dat door klein te beginnen en creatief te zijn deze hobbels kunnen worden overwonnen. En ook ondersteunende organisaties geloven niet in het beschikbaar stellen van een zak met geld als middel om groene kinderopvang te stimuleren. Stimuleringsfondsen moeten bescheiden van omvang te zijn. Zij moeten niet de motivatie worden van ondernemers om een koersverandering in te gaan. Waar de overheid zich wel over kan bezinnen is het wegwerken van wettelijke belemmeringen. Met name de harde eis van 3,5 m^2 aan binnenruimte gaat voorbij aan het concept van buiten-BSO. Ook de onduidelijkheid omtrent de definitie van speeltoestellen in relatie tot speelnatuur en daarmee samenhangend de borging van het veiligheidsbesef in het inspectiedenken zijn onderwerpen die aandacht van de overheid vragen. Met alle veiligheidseisen die zijn opgesteld, lijkt enigszins over het hoofd te worden gezien dat uitdagende speelnatuur, waarin verantwoorde risico's zijn verwerkt, kinderen de mogelijkheid biedt adequaat om te leren gaan met de risico's die het leven met zich meebrengt. Ook het starten van een voorlichtingstraject zou een taak van de overheid kunnen zijn. Dat traject zou zich in eerste instantie moeten richten op het uitwisselen van ervaringen en kennis delen van de ondernemers die het goed doen. Naast deze zogenaamde agenderende informatie, is faciliterende en activerende informatie noodzakelijk om het concept van groene kinderopvang uit te rollen en te bestendigen binnen de infrastructuur van kindercentra.

Binnen alle vijf de concepten doen zich groeipotenties voor. Oudervereniging BOinK ziet met name mogelijkheden in de agrarische kinderopvang, omdat de ondernemersgeest daar al aanwezig is. De natuurspeelplaats-BSO zou vooral in stedelijk gebied, waar de vervreemding van natuur het grootst is, een belangrijke taak kunnen vervullen. De buiten-BSO is in Nederland een heel pril concept; in Scandinavië en Duitsland is het format populair. Toestemming voor het gebruik van een pipowagen als binnenruimte zou een uitkomst zijn om het concept in Nederland steviger te gronden. Ook scouting-BSO lijkt de moeite waard om in te investeren: de omgeving van veel scouting-gebouwen leent zich uitermate voor spelontwikkeling, en kan ook de nodige uitdaging blijven bieden aan de oudere kinderen. Cruciaal is dat deze mogelijkheden door kinderopvangorganisaties worden onderkend. De meeste behoefte aan overheidsinmenging lijkt echter aanwezig binnen het concept van de natuurspeelplaats-brede school.

Hoewel kinderopvang (en ook de brede school) beleidsterrein van het Ministerie van OCW is, lijkt het momenteel meer voor de hand te liggen wanneer het Ministerie van LNV de kar zou trekken. Het loont de moeite om in ieder geval de departementen OCW en VWS en de belangenorganisaties de MOgroep en BOinK in het verdere traject te betrekken.

1 Inleiding

De veronderstelling dat natuur een positieve invloed kan hebben op de fysieke gezondheid en het welzijn van de bevolking wint de laatste jaren snel aan populariteit, in Nederland en in het buitenland (USA, UK, Canada). Met name bij kinderen lijkt veel gezondheidswinst te halen. Voor hen is de groene ruimte van betekenis als bewegingsruimte. Buiten kunnen kinderen veel meer, gevarieerder en intensiever bewegen dan binnen. Zwitsers onderzoek laat zien dat kinderen hierdoor een betere motoriek ontwikkelen (Karsten, et al., 2001). Bovendien zijn er sterke aanwijzingen dat groen in de woonomgeving een succesvolle strategie is om overgewicht tegen te gaan (Vreke, et al., 2006). Kinderen die veel tijd in de natuur doorbrengen, lijken zich ook beter te ontwikkelen op het sociale vlak dan leeftijdsgenootjes die niet tot nauwelijks buitenspelen. Ze helpen elkaar vaker, hebben minder conflicten en accepteren hun eigen grenzen beter. Door zelfstandig de buitenruimte te verkennen, de omgeving te ontdekken en erop te reageren, ontwikkelen kinderen die veel buiten spelen een gevoel van controle over die omgeving en daarmee een gevoel van competentie om met die omgeving om te gaan (Van den Bogaard & Reitzema, 2000). Tegelijkertijd zijn er aanwijzingen dat kinderen tegenwoordig minder verbondenheid met het groen hebben, bijvoorbeeld omdat het groen uit de woonwijk is verdwenen. Om kinderen weer de mogelijkheid te geven de natuur eigenhandig te ontdekken, is actie nodig. Intermediairs, maatschappelijke organisaties die zich richten op kinderen, lijken hierin een belangrijke sleutelrol te kunnen spelen.

Kinderen maken in hun dagelijkse doen en laten gebruik van een scala aan maatschappelijke diensten, zoals de kinderopvang, het onderwijs en speelvoorzieningen. Veel van deze diensten kunnen in groene vorm aangeboden worden, maar dat hoeft niet en gebeurt veelal ook niet. Een klein aantal 'geïnspireerde' ondernemers heeft de stap inmiddels wel gezet om het (EHS-)groen te benutten bij het aanbieden van de dienst. Denk bijvoorbeeld aan schoolnatuurtuinen, leerboerderijen en natuurspeeltuinen. Om groen meer structureel onderdeel te maken van een verantwoorde leefwijze van kinderen, is het belangrijk dat de meerwaarde van het invlechten van het groen in de bestaande infrastructuur onder de aandacht wordt gebracht van 'conventionele' aanbieders en hun opdrachtgevers (gemeenten, brancheorganisaties, en ook departementen als VWS, Jeugd en Gezin, OCW en VROM).

Het Ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit (LNV) heeft Alterra verzocht een onderzoek naar de spelers in het veld van kinderen en speelnatuur, met als werktitel Opgroeien in het groen (OihG), gestalte te geven. De focus is daarbij op actoren die de stap hebben gezet om de betreffende diensten wèl in groene vorm aan te bieden (good practices). Zowel vanuit de organisatie zelf als vanuit de kinderen (en hun ouders) die gebruik maken van deze groene diensten kijken we naar beweegredenen, en in de praktijk ervaren kansen en knelpunten, om zodoende zinvolle allianties op het spoor te komen die de rijksoverheid zou kunnen aangaan om lokale initiatieven optimaal tot bloei te laten komen.

Bij aanvang van het onderzoek is een klankbordgroep geformeerd. De klankbordgroep heeft drie taken: (1) meedenken tijdens het onderzoek, niet alleen waar het om inhoud gaat, maar bijvoorbeeld ook over het proces en de wijze waarop belanghebbenden betrokken worden, (2) informeren van het onderzoeksteam over de ontwikkelingen binnen het eigen expertiseveld en (3) toetsen en becommentariëren van de tussenresultaten. De klankbordgroep is als volgt samengesteld:

- Roel van Raaij (Ministerie van LNV)
- Astrid Berkhout (Ministerie van LNV)
- Kees Both (Netwerk Springzaad)
- Martie van Essen (Ministerie van LNV)
- Karin de Feijter (Natuur en Milieu)
- Erna van de Wiel (Staatsbosbeheer).

Het onderzoek is uitgevoerd in 2007. In het voorjaar van 2007 is een brede inventarisatie gedaan van allerlei initiatieven vanuit de samenleving, die tot doel hebben om de betrokkenheid van kinderen bij natuur te vergroten. Ook het rijksbeleid omtrent jeugd en natuur is in dit voortraject in kaart gebracht. Deze eerste fase van Opgroeien in het groen is in een apart onderzoeksrapport beschreven, met de titel Verkenning kinderen en speelnatuur (Langers, et al., 2008). In overleg met de klankbordgroep van het onderzoek, is besloten om in het verdere onderzoek aandacht te geven aan een groen kinderdomein, te weten uitdagende speelnatuur binnen de kinderopvang. Dit rapport heeft betrekking op groene kinderopvang.

De keuze om aandacht te geven aan de mogelijkheden van groene kinderopvang komt voort uit de verwachte potentie. Het aantal kinderen dat gebruik maakt van formele kinderopvang is de laatste 15 jaar enorm gegroeid, en gezien recente stimuleringsmaatregelen van de overheid ligt het in de verwachting dat de vraag naar kinderopvang ook in de nabije toekomst blijft groeien. Bovendien is formele kinderopvang interessant vanwege het aandeel van hun vrije tijd dat kinderen hierbinnen doorbrengen; het gaat al snel om meer uren per week dan welke andere vrijetijdsvereniging ook. Tot slot speelt voor de klankbordgroep mee dat natuur mogelijkheden lijkt te bieden om pedagogische doelen van kindercentra waar te maken.

De opbouw van het rapport is als volgt. Hoofdstuk 2 schetst de ontwikkelingen in de kinderopvang, met specifieke aandacht voor de groene kinderopvang. De onderzoeksopzet, inclusief een introductie van de bij het onderzoek betrokken praktijkinitiatieven, komt in hoofdstuk 3 aan bod. In hoofdstuk 4 staan de bevindingen van het onderzoek centraal. Dit hoofdstuk is thematisch ingedeeld. In hoofdstuk 5 tot slot staan de conclusies en aanbevelingen. De aandacht gaat uit naar de wijze waarop het concept van groene kinderopvang gestimuleerd kan worden.

2 Achtergronden

In dit hoofdstuk beschrijven we de achtergronden bij het onderzoek. Centraal staan de definitie van het begrip kinderopvang en de verschillende vormen van formele kinderopvang. Ook de ontwikkelingen in de kinderopvang worden besproken. Daarnaast komt de in het onderzoek gehanteerde definitie van speelnatuur ter sprake. Groene kinderopvang krijgt aandacht in de vorm van vijf concepten, die allen op een andere wijze speelnatuur in hun infrastructuur hebben verweven.

2.1 Definitie kinderopvang

In de Wet kinderopvang wordt kinderopvang gedefinieerd als:

> '*Het bedrijfsmatig of anders dan om niet verzorgen en opvoeden van kinderen tot de eerste dag van de maand waarop het voortgezet onderwijs voor die kinderen begint. Tot de kinderopvang wordt niet gerekend: het toezicht houden op schoolgaande kinderen dat zich beperkt tot het toezicht tijdens de middagpauze; verzorging en opvoeding hetzij in een peuterspeelzaal, hetzij in het kader van de wet op de Jeugdzorg, hetzij op een plaats waar het kind zijn hoofdverblijf heeft anders dan gastouderopvang en professionele opvang aan huis*'

2.2 Vormen van kinderopvang

Kinderopvang kent verschillende vormen. De meest voorkomende zijn de dagopvang, de buitenschoolse opvang en gastouderopvang. Deze drie vormen van kinderopvang vallen allen onder de Wet kinderopvang en zijn als volgt gedefinieerd:

- Dagopvang is opvang in een crèche of kinderdagverblijf, voor kinderen van nul tot vier jaar gedurende één of meer dagdelen per week het hele jaar door.
- Buitenschoolse opvang (BSO) is opvang van kinderen in de leeftijd van de basisschool vóór en/of na schooltijd, tijdens studie- en adv-dagen van leraren en in de vakanties.
- Gastouderopvang is opvang van kinderen in de woning van de gastouder of de vraagouder. De gastouder mag tegelijkertijd maximaal vier kinderen (exclusief eigen kinderen) onder zijn hoede nemen. Onder de Wet kinderopvang vallen alleen gastouders die zijn aangemeld bij een geregistreerd gastouderbureau.

Naast BSO zijn ook VSO, TSO en NSO voorkomende afkortingen binnen de branche. VSO en NSO staan respectievelijk voor voorschoolse en naschoolse opvang, en vormen samen de BSO. Tussenschoolse opvang (TSO), ofwel het 'overblijven' van schoolgaande kinderen tussen de middag, valt niet onder formele kinderopvang en valt ook buiten de kaders van dit onderzoek. Voor het gemak hanteren wij in het verdere rapport de afkorting BSO als verzamelnaam voor VSO en NSO.

2.3 Feiten en cijfers formele kinderopvang

De formele kinderopvang is de afgelopen vijftien jaar snel in omvang gegroeid. In 1990 bedroeg de totale capaciteit circa 20.000 plaatsen, medio 2006 circa 215.000 plaatsen. Hiervan maken meer dan 300.000 kinderen gebruik. Tabel 1 laat de meest recente ontwikkelingen zien. De groei is toe te schrijven aan twee ontwikkelingen: (1) de spectaculaire groei van het aandeel bedrijfsplaatsen en (2) het toegenomen aandeel van buitenschoolse opvang. Aan de basis hiervan liggen stimulerende maatregelen van de rijksoverheid op deze gebieden.

Tabel 1: Ontwikkelingen in de capaciteit van formele kinderopvang in aantal plaatsen (bron: Ministerie van OCW[1])

Opvangvorm	2001	2002	2003	2004	2006
Dagopvang	93.345	107.211	114.150	124.386	121.097
Buitenschoolse opvang	49.458	54.995	61.586	74.125	83.551
Gastouderopvang*	11.387	10.447	9.552	8.203	10.000
Totaal	*154.190*	*172.653*	*185.287*	*206.714*	*214.648*

* aantal plaatsen gastouderopvang 2006 is een raming

Inmiddels maakt ongeveer 20% van de kinderen in de leeftijd van 0-4 jaar gebruik van formele kinderopvang. Ongeveer 8% van de kinderen in de (basis)schoolgaande leeftijd maakt gebruik van buitenschoolse opvang (BSO) (Ministerie van OCW, 2007a). Het is de verwachting dat dit percentage verder zal toenemen. Vanaf het schooljaar 2007-2008 hebben basisscholen een wettelijke taak in het verzorgen van de mogelijkheid van buitenschoolse opvang van hun leerlingen, als ouders hierom vragen. Anders dan de overblijfregeling tussen de middag moet deze opvangvorm voldoen aan de wettelijke eisen met betrekking tot kinderopvang. Een voor de hand liggende manier is dat scholen een relatie aangaan met een aanbieder van BSO. Die aanbieder kan de BSO dan regelen in een eigen onderkomen. Het is ook denkbaar dat gebruik wordt gemaakt van de mogelijkheden in en rondom een schoolgebouw, zoals binnen de formule van brede scholen veelal gebeurt.

2.4 Definitie speelnatuur

In dit onderzoek wordt onder speelnatuur verstaan:

> *De inrichting van de (buiten)ruimte met natuurlijke materialen en met niet-fabrieksmatig geproduceerde speeltoestellen, waarbij een situatie wordt gecreëerd waarin kinderen vrij hun eigen weg kunnen zoeken, zintuiglijke ervaringen kunnen opdoen en zichzelf fysiek kunnen testen of juist ontspannen. De natuur zelf is het onderwerp van spelen. De kenmerken van het terrein zijn daarom medebepalend voor de aanleidingen die op een natuurspeelplaats aanwezig zijn, danwel gerealiseerd worden.*

Speelnatuur stimuleert avontuurlijk spel. Tot de activiteiten waarvoor op een natuurspeelplaats ruimte is behoren ondermeer: hutten timmeren, broodjes bakken, beestjes determineren, klimmen en klauteren, van heuvels glijden, takken ontvellen,

[1] http://www.minocw.nl/documenten/tabel_kinderopvang_1.pdf

dieren voeren, eieren bakken, buiten slapen, slootje springen, over omgevallen boomstammen balanceren, vlinders vangen en brandnetelsoep maken.

2.5 Groene vormen van kinderopvang

In de kinderopvangbranche begint het besef langzaam te groeien dat een uitdagende natuurlijke buitenruimte bij kan dragen aan de ontwikkeling van het kind. In de Scandinavische landen zijn ze daarin al veel verder. Ook in Duitsland heeft kinderopvang in de natuur een vlucht genomen. In Nederland begint langzaamaan het balletje te rollen. Vooralsnog zijn het veelal individuele ondernemers die de stap wagen. Een aantal grote kinderopvangorganisaties toont ook interesse. De Maastrichtse kinderopvangorganisatie MIK, met 60 aangesloten kindercentra, is noemenswaardig. Enige jaren geleden is het terrein van kindercentrum Kiekeboe/Colorito heringericht tot een avontuurlijke natuurontdektuin. De (dagopvang)kinderen kunnen hier kennismaken met de natuur en spelen met water, zand, takken, modder en andere natuurlijke materialen. In 2006 ontving Kiekeboe de prijs voor Kinderdagverblijf van het jaar. Dit was mede te danken aan de wijze waarop de natuurspeelplaats een plek heeft binnen het pedagogisch beleid. De Arnhemse kinderopvangorganisatie Kinderopvang SKAR, met meer dan 70 opvanglocaties, heeft de gedachte achter groene kinderopvang ook omarmd. Eén van de nieuwste locaties is buitenschoolse opvang De Wolvenbende. In september 2007 opende deze BSO haar deuren midden in de natuur. Het scoutinggebouw vormt hierbij de uitvalsbasis. Het beleid dat SKON, met landelijk 160 aangesloten kinderverblijven, uitdraagt met betrekking tot buitenruimtes is om een omgeving te creëren met een meer natuurlijke inrichting. In een toelichting noemt SKON moestuintjes, zand en groen. Kinderen helpen dan mee met het onderhoud. SKON brengt daarnaast trainingen als beweegkriebels (0-4 jaar) en beweegplezier (4-12 jaar) onder de aandacht van haar leden. In deze -door het Nederlands Instituut voor Sport en Beweging (NISB) ontwikkelde methoden- staan uitdagende bewegingsvormen voorop. Interessant is het initiatief van een Buko BSO-Box dat BOinK, belangenvereniging van ouders in de kinderopvang, heeft laten ontwikkelen. Deze BSO-box is een eenvoudige en tijdelijke huisvesting in de vorm van een standaardunit, die voldoet aan alle voorschriften en bovendien een luifel boven de voordeur heeft. De bedoeling is dat de deur het hele jaar door openstaat, zodat er binnen frisse lucht is, maar ook dat de kinderen altijd buiten kunnen spelen.

Voor dit onderzoek willen we goede, inspirerende praktijkvoorbeelden op het gebied van uitdagende (speel)natuur binnen de kinderopvang zichtbaar maken. Om recht te doen aan de brede waaier aan manieren waarop natuur geïntegreerd kan worden in de infrastructuur van kinderopvangorganisaties, onderscheiden we vijf typen initiatieven:

1. De agrarische kinderopvang (KO)
2. De natuurspeelplaats-KO
3. De buiten-KO
4. De natuurspeelplaats-brede School
5. De scouting-KO.

Onderstaand volgt een uiteenzetting van ieder van deze concepten.

1. Agrarische kinderopvang

De specifieke kenmerken van de boerderij en het buitengebied bieden kinderen de mogelijkheid om de facetten van het proces van voedselproductie op een speelse wijze van dichtbij te ervaren. Met de overalls en laarzen aan het boerenerf op om de geiten te voeren, kippeneieren te verzamelen en in de moestuin te rommelen, terwijl op de achtergrond de boer volop bezig is met het primaire proces van de boerderij… Agrarische kinderopvang ontstaat meestal als een vorm van verbreding van het traditionele boerenbedrijf. Vooral agrarische vrouwen spelen een belangrijke, initiërende rol bij de ontwikkeling van deze vorm van maatschappelijk ondernemen (SCP, 2006). Het aantal (actieve) boerderijen dat agrarische kinderopvang aanbiedt is van 12 in 2001 gestegen naar 38 in 2005 (Landelijk Steunpunt Landbouw en Zorg, 2001 t/m 2005). De nadruk ligt op dagopvang. Een beperkt aantal ondernemers biedt daarnaast BSO. De Verenigde Agrarische Kinderopvang (VAK) ondersteunt agrariërs bij het starten en exploiteren van kinderopvang.

2. Natuurspeelplaats-KO

Veel kinderopvangorganisaties hebben hun eigen accommodaties. De buitenruimte kan variëren van een grijs tegelveld met standaard speelobjecten tot een groene speeloase. Uit onderzoek naar de kwaliteit van buitenruimten bij kindercentra (Van Liempd, et al, 2004) blijkt dat met name de buitenschoolse opvang gemiddeld onvoldoende scoort: te weinig uitdagend en avontuurlijk. Er zijn op veel van die kindercentra weinig verschillende activiteiten mogelijk. De onderzoekers beoordelen de functionaliteit eveneens negatief (Leufgen & Van Lier, 2007). Op een beperkt aantal plekken in het land hebben kindercentra het saaie tegelplein verwijderd, om plaats te maken voor de basale dingen die -volgens de overtuiging van aanhangers van speelnatuur- nodig zijn om de verbeeldingskracht van kinderen te prikkelen: water, zand en speelgroen. Het eerder genoemde Colorito is een voorbeeld hiervan, en ook de Amstelveense BSO Marne van Kinderrijk koos voor deze opzet. In Hilversum heeft de Stichting Kinderopvang Hilversum in 2005 het buitenterrein van maar liefst 12 kindercentra omgevormd tot een fantasierijke groene omgeving.

3. Buiten-KO

De formule van Buiten-KO is al meer dan 10 jaar bekend in Scandinavië en Duitsland. In Duitsland gaan wekelijks 30.000 kinderen naar een BSO in de natuur. Basis van dit concept is dat de natuur een onbeperkt pallet aan ontwikkelingsmogelijkheden biedt. Het buitenleven staat centraal. In principe spelen kinderen altijd buiten, onder het mom van 'slecht weer bestaat niet, enkel slechte kleding'. Het 'basiskamp' van de kinderen is een eenvoudig onderkomen, dat kan variëren van een semi-permanente hut tot een pipowagen. Er is geen elektriciteit, maar er zijn wel open houtvuren. Speelgoed is niet nodig. De natuur biedt alles. Goed ingepakt bouwen de kinderen hutten, doen ze aan houthakken, kastanjes poffen, of wat dan ook. Begin 2007 heeft het concept van Buiten-KO in Nederland haar intrede gedaan. Initiatiefnemer is Matthijs de Gruijter, die eerder de natuurspeeltuin De Speeldernis in Rotterdam heeft opgezet.

4. Natuurspeelplaats-brede school

De term brede school staat voor een netwerk aan voorzieningen, met de school als spil. Vanuit de invalshoek 'de brede school als dagarrangement' vinden er allerlei vormen van opvang plaats voor en na schooltijd, tussen de middag en tijdens vakanties. In 1995 ging in Nederland de eerste brede school van start. Inmiddels is het aantal gegroeid naar ongeveer 600 (Oberon, 2005) en de verwachting is dat de omvang van brede scholen verder zal toenemen tot 1200 in 2010 (Hermanns & Van Montfoort, 2007). Ruim 60% van de Nederlandse gemeenten is betrokken bij een brede schoolontwikkeling. Een klein aantal brede scholen heeft natuurspeelplaatsen geïntegreerd in haar structuur en cultuur om kinderen in een natuurlijk vormgegeven leerlandschap een uitdagende manier van natuurbeleving te bieden. De ontwikkeling van dit concept is in een verder stadium bij onze oosterburen. Leufgen en Van Lier (2007) besteden aandacht aan drie Berlijnse scholen, waar kinderen voor en na schooltijd worden opgevangen in een uitdagend speellandschap rondom de school.

5. Scouting-KO

Met de verplichting tot BSO-opvang per 1 augustus 2007 blijkt het tekort aan opvanglocaties een groot knelpunt voor kinderopvangorganisaties. In hun zoektocht naar leegstaande gebouwen, is de scouting een creatieve oplossing gebleken. Landelijk zijn binnen korte tijd al 36 clubhuizen op doordeweekse dagen verhuurd voor de naschoolse opvang van kinderen (Scouting Nederland, 2007a). De logistieke afweging lijkt op dit moment de overhand te hebben, maar bij het erkennen van de pedagogische potenties van de natuurlijke omgeving kan de veelal beoogde tijdelijke oplossing mogelijk uitgroeien tot een waardevolle permanente locatie. De potentie is groot, want in totaal zijn er zo'n 1200 scoutingclubs in Nederland. In het recente verleden hebben diverse kinderopvangorganisaties ervaring opgedaan met deze vorm van huisvesting. De inspectierapporten van de GGD zijn positief over deze combinatielocaties (Ministerie van OCW, 2007b).

3 Onderzoeksopzet

3.1 Methode in vogelvlucht

Binnen deze studie geven we aandacht aan inspirerende praktijkvoorbeelden. We hebben daartoe vijf concepten van kinderopvang onderscheiden, die allen op een andere manier de natuur in hun infrastructuur hebben verweven. Per concept lichten we een succesvol praktijkvoorbeeld uit. In grote lijnen komt het erop neer dat we enkele interviews met betrokkenen (in ieder geval met de initiatiefnemer en de groepsleiding) houden en indien relevant ook met andere sleutelfiguren (bijvoorbeeld ontwerper, gemeente, NME-organisatie). Met de interviews beogen we te achterhalen wat de ondersteunende voorwaarden zijn bij de ontwikkeling van deze vorm van kinderopvang en meer zicht te krijgen op de ervaren meerwaarde van het groen. In dezelfde periode spreken we met beleidsmakers en intermediaire organisaties over de noodzaak van randvoorwaardenscheppend beleid en hun rol hierin. Een leerbijeenkomst, waarvoor alle betrokkenen bij het onderzoek worden uitgenodigd, vormt de afsluiting van het onderzoek.

In dit hoofdstuk gaan we nader in op de drie peilers waarop het onderzoek rust: de praktijkinitiatieven, de ondersteunende organisaties én de leerbijeenkomst.

3.2 Praktijkinitiatieven

Voor ieder concept hebben we gezocht naar een praktijkvoorbeeld, dat als casus kan dienen om de potenties en ondersteunende voorwaarden bij de ontwikkeling van dit type kinderopvang in beeld te krijgen. Onze voorkeur ging daarbij uit naar een langerlopend initiatief dat ook inhoudelijk (vanuit pedagogisch opzicht, de ontwikkeling van het kind) een duidelijke visie heeft over de meerwaarde van verweving van de natuur in haar infrastructuur. Voor de buiten-KO lag de keuze voor de hand, aangezien er slechts een onderneming is die dit concept in Nederland uitdraagt. Voor de concepten van brede school en natuurspeelplaats-KO heeft Stichting Oase/ Netwerk Springzaad suggesties aangedragen. Scouting Nederland heeft ons op weg geholpen bij onze zoektocht naar een geschikte scouting-casus. Uiteindelijk heeft dit niet geleid tot het vinden van een initiatief dat aan de criteria voldeed van een langerlopend initiatief én het uitdragen van een pedagogische visie ten aanzien van de buitenruimte. Om die reden putten we voor het scouting-KO verhaal uit de documentatie die Scouting Nederland ons aanreikte en gesprekken met de hiervoor genoemde intermediaire organisaties. Overigens is -toen het onderzoek reeds in een vergevorderd stadium was- een BSO gestart, die wel bewust koos voor de locatie vanwege de mogelijkheden van de omgeving. Met de initiatiefnemers van deze BSO (Wolvenbende) zijn de eerdere onderzoeksbevindingen doorgesproken. Onze interesse ging met name uit naar de ervaringen van de Wolvenbende omtrent de samenwerking met de lokale scoutingvereniging. Voor de agrarische kinderopvang

heeft de Verenigde Agrarische Kinderopvang (VAK) een inspirerend praktijk-voorbeeld aanbevolen.

Omdat al snel bleek dat in de meerderheid van de concepten van uitdagende speelnatuur het accent lag op BSO (en niet op dagopvang) hebben we richting de VAK voor de agrarische kinderopvang een voorkeur uitgesproken voor een boerderij die (ook) kinderen in de basisschoolleeftijd opvangt. Het praktijkvoorbeeld dat we hebben onderzocht, bleek hierin een uitzondering te zijn. Kortom, het accent in onderhavig onderzoek ligt op de BSO-opvang. Om dit te beklemtonen hanteren we in de verdere rapportage zoveel mogelijk de term BSO in plaats van de koepelbegrip kinderopvang, waartoe ook dagopvang behoort. Overigens loopt momenteel ook het project Groen is gras, waarin de aandacht specifiek uitgaat naar de mogelijkheden van natuurbeleving binnen de dagopvang. Het onderzoek wordt uitgevoerd door Veldwerk Nederland in samenwerking met Cailin Partners, Buitenkans Participatieve Groenprojecten en twee ROC's. Onderdeel van het project is een inventariserend onderzoek, waarin onder meer aandacht is voor het prijswinnende kinderdagverblijf Kiekeboe in Maastricht.

De onderzochte praktijkvoorbeelden zijn:

't Hummelhus (Oudehorne), als voorbeeld van agrarische kinderopvang
't Hummelhus is een kinderopvangorganisatie, gevestigd op een familieboerderij in Friesland. Het boerenbedrijf is van oudsher een melkveehouderij. De oude koeienstal en de weilanden rondom de boerderij herinneren hier nog aan. De beide boerenzonen, opgegroeid op de familieboerderij, runnen het boerenbedrijf. De vrouwen van de broers, de schoonzussen Theresia en Anneke Tel, zijn initiatiefnemers van de kinderopvangorganisatie 't Hummelhus, die sinds 2005 bestaat. 't Hummelhus biedt dagopvang aan twee groepen (van ieder maximaal 12 kindplaatsen) en NSO aan één groep (maximaal 20 kinderen). Er zijn plannen om zaterdagopvang te bieden aan verstandelijk gehandicapte kinderen in de leeftijd van 4-14 jaar. Het boerderij-thema is tot in details doorgevoerd. Voor de kinderen is er een omheinde buitenruimte. Kleine gezelschapdieren (varkentje, kippen, konijnen) omheinen deze ruimte. De BSO-kinderen krijgen een eigen buitenruimte, die momenteel wordt aangelegd. Bovendien trekken de groepen zo nu en dan naar de omliggende boerenlanden.

BSO Marne (Amstelveen), als voorbeeld van natuurspeelplaats-BSO
BSO Marne is één van de dertien BSO-locaties van kinderopvangorganisatie Kinderrijk. BSO Marne biedt halve dagopvang aan kinderen in de leeftijd van 0-4 jaar en buitenschoolse opvang en vakantieopvang aan kinderen in de basisschoolleeftijd. In 2005 is op BSO Marne een natuurspeelplaats aangelegd. Met name voor kinderen die gebruik maken van de naschoolse opvang (50 kindplaatsen) is de natuurspeelplaats bedoeld. Zand, water en vuur zijn de belangrijkste elementen. Resultaat is een uitdagend speelveld, vol met spannende hoekjes en hutten, boomstronken en stromende beekjes. De gemeente Amstelveen adopteerde het plan als pilot voor de ontwikkeling van spelrecreatie. De afdeling groenvoorzieningen maakte de aansluiting met de directe omgeving buiten het hek mogelijk. Het

voorbeeld van BSO Marne wordt binnen Kinderrijk breed gedragen. Inmiddels is op een andere BSO-locatie van Kinderrijk een tweede natuurplek gerealiseerd.

Struin (Nijmegen), als voorbeeld van buiten-BSO
Struin is met haar buiten-BSO uniek in Nederland. In april 2007 is Struin gestart. Kinderen worden na schooltijd met een groepsfiets opgehaald om vervolgens onder begeleiding in de bossen of de uiterwaarden te spelen. Daar aangekomen wordt de groep verdeeld in jongere en oudere kinderen. Elk groepje maakt een keuze uit enkele activiteiten of draagt zelf iets aan. Activiteiten variëren van bos-muziekinstrumenten maken tot muizen vangen met leefvallen, survivalparcoursen afleggen, of zomaar spelen in de natuur. Gewoonlijk vormen tenten en zelfgemaakte hutten een thuis voor de kinderen. Alleen bij slecht weer wordt uitgeweken naar een binnenlocatie.

Voor het brede school-concept hebben we twee scholen bezocht.

Zevensprong (Eindhoven), als voorbeeld van natuurspeelplaats-Brede School
De schoolnatuurtuin bij de Zevensprong, die bestaat uit een geheime tuin, een beestjestuin en een vogeltuin, is enkele jaren geleden aangelegd op initiatief van een NME-medewerker, die als vrijwilliger nog steeds verbonden is aan de school. Vrij spel wordt in de tuin niet gestimuleerd. Het accent ligt op educatie. Via kijkgaten in een muur kunnen kinderen het natuurlijk proces volgen. Ze bezoeken de tuin uitsluitend onder begeleiding. Daarbij is ook aandacht voor actieve vormen van educatie, zoals het helpen vlechten van wilgentenen. De tuin trekt kleine insecten aan, die de nieuwsgierigheid van kinderen wekken. De Zevensprong is formeel een brede school, echter het aantal voorzieningen dat van het gebouw gebruik maakt is beperkt. De BSO is enige jaren gelden opgeheven. De tuin is uitsluitend toegankelijk voor kinderen van de basisschool.

De Werkschuit (Zwolle), als voorbeeld van natuurspeelplaats-Brede School
De natuurtuin van de Werkschuit werd reeds in de jaren ’70 gelijktijdig met de nieuwbouw van de basisschool aangelegd. Het uitgangspunt was dat kinderen de natuur als het ware van binnenuit zouden beleven. De tuin bestaat uit een vrij toegankelijk gedeelte en een deel dat enkel onder begeleiding en op de paden toegankelijk is. Het gebruik van zintuigen gedurende alle seizoenen staat centraal: ruiken, voelen, proeven, kijken. De natuur maakt deel uit van het lesprogramma. Lessen worden dan vaak in ateliervorm aangeboden, waarbij kinderen een keuze mogen maken, bijvoorbeeld tussen handvaardigheid met natuurlijke materialen, of koken met producten uit de tuin. Een kindercentrum en peuterspeelzaal hebben hun onderkomen ook in de Werkschuit, maar maken nauwelijks gebruik van de tuin.

Per praktijkinitiatief hebben we gesproken met de initiatiefnemer en de groepsleiding. In het gesprek met de initiatiefnemer lag het accent op het proces van ideevorming tot aan realisatie. In het gesprek met de groepsleiding stond de waardering van kinderen (en hun ouders) centraal. Omdat zij de kinderen dagelijks observeren en ook regelmatig contact hebben met ouders zijn zij de aangewezen personen om dit beeld te schetsen. Waar mogelijk is ook een ouder, bij voorkeur lid van de

oudercommissie, gesproken. Ook is contact geweest met organisaties die om de kinderopvangorganisatie heen stonden. Tot slot is achtergronddocumentatie doorgenomen (denk aan keuringsrapporten, pedagogische beleidsplannen, BSO-protocols, vergaderverslagen).

3.3 Ondersteunende organisaties

Tegelijkertijd met de casussen zijn gesprekken met ondersteunende organisaties gevoerd, om een eerste beeld te krijgen van eventueel beleid dat zij hebben op het gebied van groene kinderopvang, en de mogelijke rol die zij nu of in de toekomst op zich zouden willen nemen om het concept van groene kinderopvang verder uit te dragen. Gesprekken zijn gevoerd met brancheorganisaties in de kinderopvang, en - toen bleek dat veiligheid een issue was- ook met organisaties betrokken bij keuringen van de buitenruimte. Bovendien hebben we contact gelegd met diverse ministeries. Immers, het onderwerp groene kinderopvang raakt niet enkel het beleidsveld van het Ministerie van LNV. Het kinderopvangbeleid ligt op het bordje van het Ministerie van OCW. Dit ministerie draagt ook de verantwoordelijkheid voor de aansluiting tussen BSO en basisonderwijs. Het Ministerie van SZW speelt ook een rol, want is verantwoordelijk voor de uitvoering van de subsidieregeling Kinderopvang.

De volgende organisaties zijn betrokken in het onderzoek:
- Agentschap SZW
- BoiNK, belangenorganisatie van ouders in de kinderopvang
- Centrum voor Natuur en Milieu Educatie Maastricht (CNME)
- GGD Nederland
- Milieu Educatie Centrum Eindhoven (MEC)
- Nederlands Instituut voor Sport en Bewegen (NISB)
- Scouting Nederland
- SKON Kinderopvang
- Verenigde Agrarische Kinderopvang (VAK)
- Voedsel en Waren Autoriteit (VWA)

Bovendien zijn het Ministerie van OCW en de MOgroep Kinderopvang benaderd. Beiden hielden een vraaggesprek af. OCW gaf als motivatie aan geen beleid te maken op het gebied van groene kinderopvang. OCW verwees naar de MOgroep en BOinK. Deze belangenverenigingen brengen een gezamenlijk advies uit over de kwaliteitseisen voor kinderopvang, waar OCW vervolgens haar regelgeving op toetst. OCW is in deze zin dus beleidsvolgend; ze toetst het beleid op de thema's die de praktijk zelf aandraagt. Ook de MOgroep, een brancheorganisatie voor ondernemers in de kinderopvang, wenste geen betrokkenheid bij het onderzoek. Het gaf als reden dat groene kinderopvang geen deel uitmaakt van de beleidsagenda.

3.4 Leerbijeenkomst

Op 25 januari 2008 vond een leerbijeenkomst plaats, die de afsluiting vormde van het onderzoek naar groene kinderopvang. Alle betrokkenen bij het onderzoek (de praktijkinitiatieven, de ondersteunende organisaties en de klankbordgroep van het onderzoek) zijn hiervoor uitgenodigd. Bovendien konden we op deelname van GGD Rotterdam, het landelijk Platform Inspectie Kinderopvang, Cailin Partners en Veldwerk Nederland rekenen. Met deze partijen blikten we terug op de uitkomsten van het onderzoek en keken we naar de toekomst: is aanvullend beleid wenselijk om het concept van groene kinderopvang te stimuleren en welke partijen kunnen en willen daarbij eventueel een rol spelen?

4 Resultaten

In dit hoofdstuk zijn de bevindingen uit de praktijkinitiatieven én uit de gesprekken met ondersteunende organisaties verwoord. De insteek is thematisch, zodat de samenhangen en verschillen tussen de concepten inzichtelijk worden. Waar mogelijk leggen we relaties met de informatie uit de gesprekken met ondersteunende organisaties. Achtereenvolgens is er aandacht voor (4.1) de pedagogische visie omtrent uitdagende speelnatuur, (4.2) het creëren van draagvlak en samenwerking, (4.3) het proces van ontwerp en aanleg, (4.4) het wettelijk kader in relatie tot veiligheid, gezondheid en aansprakelijkheid, (4.5) het financiële plaatje, (4.6) personeel en we sluiten af (4.7) met aandacht voor het gebruik van het speelgroen.

4.1 De pedagogische visie

De afgelopen tien jaar is het pedagogisch denken in de kinderopvang in een stroomversnelling gekomen. Was van oudsher de opdracht van kindercentra 'moeder de vrouw te vervangen bij haar afwezigheid', de 'nieuwe' opvatting is dat kindercentra niet alleen een zorg- en opvangfunctie hebben, maar dat zij kinderen een heel eigen speel- en leeromgeving kunnen bieden waar op zichzelf staande pedagogische doelstellingen gerealiseerd worden (Schepers, 200x). De ontwikkeling van het kind is dan ook een belangrijk aandachtspunt voor de branche. De nieuwe Wet kinderopvang (2005) stelt voorwaarden aan kinderopvang en regelt de kwaliteit in algemene termen. De pedagogische uitgangspunten zijn in de memorie van toelichting van de Wet kinderopvang verwoord middels vier pedagogische basisdoelen: sociale veiligheid, sociale competentie, persoonlijke competentie en de overdracht van normen en waarden (BOinK & MO-groep, 2006). De Wet kinderopvang stelt geen nadere eisen ten aanzien van de manier waarop deze basisdoelen verwezenlijkt worden. Dat is aan de branche zelf. Pedagogische stromingen vinden langzaam maar zeker hun vertaling in de kinderopvang: Montessori, Freinet, Steiner en Malaguzzi, bekend van de methodiek van Reggio Emilia (Schepers, 200x). Veel van deze stromingen hebben aandacht voor de natuur; de motieven om natuur in de infrastructuur te integreren variëren: voor de ene stroming heeft bijvoorbeeld de pedagogische waarde van natuur de overhand (autonomie, creativiteit, etc), voor de andere staat het gezondheidsdenken voorop. De antroposoof Rudolf Steiner (grondlegger van de vrije school) zag het gevoelsleven en de kunstzinnige vorming als de basis voor verstandelijke ontwikkeling. Volgens Steiner is het belangrijk om kinderen een veilige basis te geven. Een warme belangstelling voor het kind, de natuur en een vast ritme (bijvoorbeeld dat van de seizoenen) zijn hierbij de belangrijkste hulpmiddelen. De natuur neemt een belangrijke plaats in bij de opvoeding van het kind. Veel speelgoed is daarom gemaakt van natuurlijke materialen. Ook in de inrichting van de kindercentra is de natuur zeer nadrukkelijk aanwezig. Er is veel aandacht voor expressie en fantasie.

Freinet ontdekte hoe de onoplettendheid en desinteresse van kinderen als sneeuw voor de zon verdwenen wanneer ze werden meegenomen naar buiten. Ineens wilden ze van alles weten over wat ze tegenkwamen in de natuur of meemaakten op straat. Freinet vindt het belangrijk dat een kind in contact staat met de wereld om zich heen. Buitenschoolse opvang volgens de ideeën van Freinet is geen kinderpaleis waar kinderen in hun eigen beschermde wereldje opgroeien, ver van de gevaarlijke grotemensenwereld. De leidsters nemen de kinderen regelmatig mee naar buiten, bijvoorbeeld voor een lange wandeling. De kinderen leren om te gaan met materialen en gereedschappen die volwassenen ook gebruiken. Freinet hecht veel waarde aan vrije expressie. Vrije expressie is het middel bij uitstek voor kinderen om elkaar te laten zien in welke wereld ze leven.

Belangrijk uitgangspunt bij Malaguzzi is dat alle kinderen creatief zijn. Kinderen zijn nieuwsgierig en worden dagelijks door hun omgeving geraakt. Malaguzzi spreekt in dit verband over 'bekend worden met het onbekende'. In spel kunnen kinderen hun nieuwsgierigheid kwijt. Hierdoor leren kinderen weer. Leidsters moeten vooral observeren en documenteren. Zo komen ze te weten hoe kinderen zich ontwikkelen en hoe ze hen daarin kunnen begeleiden.

Ook de vanuit Duitsland overgewaaide Kneipp-filosofie en het 'Waltkinder'-concept mogen niet onvermeld blijven. In het Kneipp-gezondheidsconcept vormen de elementen water, planten, beweging en voeding de basis.

> 'Alles wat we nodig hebben om gezond te blijven, heeft de natuur ons in overvloed gegeven' *(Sebastian Kneipp)*

Natuurlijke prikkels, zoals de wisseling van zon en wind en van warmte en kou, sterken het kind. Kneipp-aanhangers menen dat slecht weer niet bestaat, alleen slechte kleding. Dit uitgangspunt komt ook terug in het gedachtegoed van het Bundesverband für Natur- und Waldkindergarten:

> 'Durch den ständigen Aufenthalt in der Natur erleben und erfahren die Kinder die wechselseitige Abhängigkeit von ihr. Die primäre pädagogische Kraft ist die Natur selbst. Durch unbegrenzten Raum, Stille und Zeit (äußerer Rahmen) werden Kinder in der Entwicklung ihrer emotionalen Stabilität, ihrer Konzentrationsfähigkeit und Ausgeglichenheit angemessen unterstützt.'

De praktijkinitiatieven hechten zonder uitzondering waarde aan het buiten zijn bij de realisatie van ontwikkelingsdoelen voor kinderen. Buiten kan een kind meer. Daar draait het niet om het stilhouden van de kinderen en het organiseren van rustige activiteiten, maar ligt de nadruk op uitleven, bewegen en op ontdekking gaan.

> 'Het is niet leuk om binnen steeds te moeten benadrukken dat dit niet mag en dat niet mag, te moeten melden: "niet zo rennen, niet zo vliegen". Het is dan fijn om naar buiten te kunnen gaan en zeggen: "jongens, leef je lekker uit!" *(groepsleidster agrarische kinderopvang)*

Bovendien leert het kind via de buitenruimte over zijn rol in de maatschappij. Een kindercentrum vervult daarin een taak als schakel tussen het gezin en de grote buitenwereld: een veilige omgeving, waar kinderen kunnen groeien in de rol van

medeburger. De buitenruimte is bij uitstek een omgeving waar het aanvankelijke kleine wereldje van het kind op een heel vanzelfsprekende wijze langzaamaan uit kan groeien tot een steeds groter geheel. Een natuurlijke inrichting van de buitenruimte versterkt de ontwikkeling van kinderen verder, zo is de algemene opvatting. Vanuit het inzicht dat kinderen steeds verder van de natuur afstaan –natuur verdwijnt achter stenen, asfalt en beton- zijn de ondernemers gemotiveerd geraakt om natuur weer terug te brengen in de levens van kinderen.

> 'Kinderen komen steeds minder in contact met natuur. Ze raken min of meer ontworteld zonder die basiskennis. Hier leren ze weer om te gaan met onvoorspelbare situaties. Een boomstam is op het ene moment nat en gevaarlijk en bij droog weer kun je er weer over lopen.' *(initiatiefnemer natuurspeelplaats-BSO)*

De hiervoor aangehaalde pedagogische stromingen komen duidelijk in de visies van de praktijkinitiatieven terug. De Verenigde Agrarische Kinderopvang (VAK) heeft zich bijvoorbeeld in relatie tot haar denken over creativiteit laten inspireren door de principes van Malaguzzi (Radius Nederland, 2007). En de buitenbedjes, waar 't Hummelhus gebruik van maakt, zijn een fenomeen dat in de Kneipp-Kindergartens in Berlijn al veel langer toegepast worden. De buiten-BSO weet zich geïnspireerd door het gedachtegoed van het Bundesverband der Natur- und Waldkindergärten. De laarzen en overalletjes die op de meeste kindercentra in de hal te vinden zijn, maken duidelijk dat het weer geen beperking hoeft te vormen voor het buitenspelen. Struin, dat van alle onderzochte concepten het buiten zijn in zijn meest extreme vorm uitdraagt, weet het 'gevaar op' slechte kleding te voorkomen door ouders praktische tips aan te reiken.

Overigens leven binnen de praktijkinitiatieven ook ideeën over pedagogiek die minder gekoppeld zijn aan één pedagoog, maar die wel breed gedragen worden. Zoals de kindvolgende benadering, die in veel reguliere kindercentra ook toegepast wordt. In een natuurlijke omgeving kan die nog nadrukkelijker aanwezig zijn. Eigen aan een natuurlijke buitenruimte is de dynamiek: de spelmogelijkheden variëren met de seizoenen en ook met de weersomstandigheden.

In grote lijnen beogen de kindercentra met de verweving van natuur in hun infrastructuur vier zaken:

(a) de ontwikkeling en zelfstandigheid bevorderen
(b) kennis over de natuur bijbrengen
(c) beweging stimuleren
(d) waardering en respect voor de natuur te ontwikkelen.

De unieke eigenschappen van natuur bevorderen (a) de sociaal-emotionele ontwikkeling in positieve zin, zo is de overtuiging. Natuur heeft de mooie eigenschap dat spelvormen niet vaststaan, kinderen krijgen daarmee een omgeving om zelf uit te vinden en te ontdekken. Een natuurlijke inrichting maakt nieuwsgierig, daagt uit tot ontdekken en prikkelt de fantasie. Het creëren van aanleidingen staat dan ook voorop bij bijvoorbeeld de natuurspeelplaats van BSO Marne. Op die manier wordt het vrije

spel, dat aan de basis ligt voor creativiteit en het ontwikkelen van een eigen identiteit, optimaal gestimuleerd.

> 'Wij gebruiken bijna uitsluitend de meest elementaire materialen: zand, water en takken'. Als je teveel inricht, stimuleer je de spelontwikkeling niet. Functies moeten niet bij voorbaat vastliggen, wat bij een kant-en-klaar-speeltoestel vaak wel het geval is. Je moet een lijn neerzetten en kinderen kunnen dat vervolgens gebruiken zoals ze willen.' *(initiatiefnemer natuurspeelplaats-BSO)*

Een cirkel van houten paaltjes waar de dagopvangkinderen (agrarische opvang) steeds weer nieuwe mogelijkheden in zien

Bovendien leren kinderen binnen veilige kaders omgaan met risico's. De uitspraak 'Ieder kind heeft recht op blauwen plekken' hoorden we van diverse initiatiefnemers. Het weerbaar maken van kinderen door blootstelling aan risicodragende situaties komt het meest duidelijk naar voren bij de buiten-BSO van Struin en op de natuurspeelplaats van BSO Marne, waar de BSO-ers zich storten op het bouwen van hutten en het ontdekken van de vele mogelijkheden van de vuurplaats. Handigheid krijgen ze met gereedschappen als mesjes, vuurstenen, zagen en steenboortjes. De natuurlijke omgeving van het scouting-gebouw biedt vaak vergelijkbare uitdagingen. Voor de dagopvang van 't Hummelhus vormt bijvoorbeeld de grasheuvel een op de leeftijdsgroep van 0-4 afgestemde uitdaging. De minste aandacht voor het vrije spel vinden we binnen de in het onderzoek betrokken brede-school-voorbeelden, waar delen van de tuin slechts op gezette tijden toegankelijk zijn, en kinderen op de paadjes moeten blijven.

Kinderen tot 4 jaar vinden uitdaging in de grasheuvel (links). Een meisje ontvelt met een mesje een tak, voor gebruik straks op de vuurplaats.

Educatie (b) vormt binnen de brede school de belangrijkste drijfveer. Kinderen gaan veelal onder leiding van een docent of NME-medewerker de tuin in, waarbij vaak opdrachtjes worden uitgevoerd. Ze ontdekken bijvoorbeeld welke beestjes in de grond zitten.

> "Kinderen krijgen een beestjesdiploma; daar staan allerlei kriebelbeestjes op en die kennen ze ook allemaal, soms tot verbazing van de leerkracht…" *(Docent natuur-Brede School)*

Overigens leren kinderen binnen de overige concepten ook over flora en fauna, natuurlijke materialen en processen: ze ontdekken waar voedsel vandaan komt, dat een brandnetel meer eigenschappen bezit dan alleen jeuken, kortom wat eetbaar is en hoe je dat moet bereiden. Voor agrarische kinderopvang komt daar nog een element bij: dieren. Kinderen worden door het verzorgen van het kleinschalig vee (kippen, varkentjes, poesjes) zich bewust van hun verantwoordelijkheden. Ook de moestuin is iets wat met name in de agrarische kinderopvang een plek heeft, maar ook in schoolnatuurtuinen zien we dit element terug.

Het maïs is geplukt, om straks aan de dieren te voeren.

Door bezig te zijn, voldoen kinderen ongemerkt aan (c) de beweegnormen die recentelijk zijn ingesteld om overgewicht tegen te gaan. De VAK heeft in haar BSO-protocol bewegingsruimte als één van de vier indicatoren onderscheiden. Bovendien staat in het protocol dat een ontdektuin aanwezig moet zijn, en dat kinderen paadjes moeten kunnen maken door bosjes.

Tot slot is (d) natuurbehoud een belangrijke overweging, onder meer voor Struin. Het bijbrengen van waardering en respect voor natuur, staat aan de basis voor draagvlak voor het behoud van de natuurlijke omgeving. Door alle activiteiten leren ze hoe de natuur in elkaar zit, en dat we op een verstandige manier moeten omgaan met de natuur als we er in de toekomst nog van willen genieten.

4.2 Het balletje gaat rollen: draagvlak en samenwerking

Het planvormingsproces overziend, blijkt dat het initiatief vaak ligt bij één persoon (bij 't Hummelhus twee personen), die heel duidelijk voor ogen heeft welke kant hij op wil. Om zijn dromen te verwezenlijken zoekt hij naar samenwerking. Binnen de praktijkinitiatieven constateerden we twee motivaties voor die samenwerking. Initiatiefnemers voor wie de wereld van de kinderopvang nieuw is, zoeken naar houvast om alles in de juiste volgorde te plannen. Dit speelt binnen de praktijkinitiatieven van agrarische kinderopvang en van scouting-BSO (vanuit het scouting-perspectief bezien). Daar waar het accent ligt op een meer uitdagende inrichting van de buitenruimte bij een bestaand kindercentrum (of brede school) ligt het accent op het zoeken naar medestanders, ofwel het creëren van draagvlak. Vanwege zijn achtergronden in de kinderopvang vormde ook voor de initiatiefnemer van de buiten-BSO het zoeken naar draagvlak de volgende stap naar realisatie van het concept.

In deze paragraaf gaan we in op deze twee typen van samenwerking. Voordat we dat doen, staan we eerst kort stil bij de eigenschappen van de initiatiefnemers, die eraan bijdragen dat het balletje gaat rollen.

4.2.1 De initiatiefnemer

In zijn algemeenheid geldt dat de initiatiefnemers heel duidelijk voor ogen hebben welke kant ze op willen: ze willen kinderen gouden momenten bezorgen, vol humor en plezier. In een uitdagende natuurlijke buitenruimte zien zij een fantastische manier om dat te verwezenlijken. Kortom, de overtuiging van de pedagogische meerwaarde van de natuur leeft bij alle initiatiefnemers (en de passie die zij hiervoor uitstralen, valt op). Verder kenmerkt de initiatiefnemers dat zij denken in mogelijkheden, en niet in beperkingen. Dat komt bijvoorbeeld naar voren in de financiering van het concept. Geen van de ondernemers liet zich bij voorbaat ontmoedigen door het vooruitzicht dat financiering mogelijk een sta-in-de-weg zou kunnen zijn (zie ook paragraaf 4.5).

> 'De twinkeling moet er zijn, daarmee overwin je uiteindelijk de hobbels die je op je pad tegenkomt.' *(initiatiefnemer agrarische kinderopvang)*

Tegelijkertijd wordt onderkend dat de gedrevenheid ook een zwakte kan zijn. Het is belangrijk om het idee op het goede moment los te laten. En dat heeft alles te maken met ondernemerschap, regievorming, trekkracht mobiliseren, coalitievorming en strategievorming. Initiatiefnemers zijn visionairs. Zij zien niet per definitie een rol voor zichzelf weggelegd als directeur of groepsleider. Het gaat hen om het uitdragen en verwezenlijken van een concept. Iedereen kan in principe kinderopvang starten; de groepsleiding dient daarentegen wel in het bezit te zijn van de nodige spw-diploma's. De rolverdeling die initiatiefnemers voor ogen staat, is hiermee in overeenstemming: de initiatiefnemer werkt zijn ideeën uit tot een concreet aanbod en de groepsleiding draagt deze ideeën vervolgens uit tijdens de opvanguren. Ook de intentie om een eigen onderneming te starten, 'directeurtje te spelen', hebben niet alle initiatiefnemers. De initiatiefnemer van buiten-BSO Struin had idealiter dit concept onder willen brengen binnen een bestaande kinderopvangorganisatie. De initiatiefnemer van de natuurspeelplaats van BSO Marne, die lange tijd locatieleider was, heeft inmiddels de mogelijkheid gekregen om zich permanent met visievorming, bijvoorbeeld omtrent het natuurspel, bezig te houden en ook op andere vestigingen natuurspeelplekken te realiseren.

De stap van dromen naar realisatie vraagt tijd. Bovenal blijkt een gedreven initiatiefnemer met een lange adem een voorwaarde voor succes.

4.2.2 Hulp van buitenaf

Wanneer initiatiefnemers geen goed beeld hebben wat er voor nodig is om hun ideeën te verwezenlijken, stokt op een gegeven moment vaak de voortgang in het planvormingsproces. Dit speelt onder meer bij de agrarische kinderopvang, waar initiatiefnemers niet enkel een uitdagende buitenruimte voor ogen hebben, maar voornemens zijn om een hele nieuwe bedrijfstak (de kinderopvang) op te starten.
Voor 't Hummelhus kwam het proces in een stroomversnelling toen zij contact legden met de Verenigde Agrarische Kinderopvang (VAK). De VAK, die startende ondernemers begeleidt, reikte hen hele praktische inzichten aan. Via een basisopleiding, trainingen en individuele trajectbegeleiding werden de schoonzussen geholpen in het schrijven van een ondernemingsplan en het opzetten van een kwaliteitssysteem, ze kregen inzicht in de wettelijke eisen voor kinderopvang en de aanvullende eisen voor agrarische kinderopvang. Ook hielp de VAK hen bij het opstellen van een reële begroting. In een drie maanden durende cursus, waarbij de initiatiefnemers huiswerk meekregen, vielen alle puzzelstukjes op hun plek.

> 'Dankzij de VAK vielen alle puzzelstukjes op hun plek. Uiteindelijk hebben we in relatief zeer korte tijd kunnen starten. Binnen anderhalf jaar waren we HKZ-gecertificeerd' *(initiatiefnemer agrarische kinderopvang)*

BSO-scouting heeft de aandacht van kinderopvangorganisaties, maar ook lokale scoutingverenigingen verdiepen zich in de mogelijkheden. Met name voor

scoutingverenigingen die inkomsten uit de verhuur van het clubgebouw nastreven op dagen dat zij er zelf geen gebruik van maken, lijkt de samenwerking met een kinderopvangorganisatie gunstig. Dit is in ieder geval de ervaring van de beheerder van het onderkomen van de Wolvenbende. Voorheen werd de blokhut verhuurd aan steeds wisselende gezelschappen. Dit verliep niet altijd probleemloos: op het moment dat zo'n gezelschap niet zorgvuldig omspringt met het gebouw (inventaris kapot gaat), geeft dat een hoop gedoe. Kortom, een overweging voor de scouting is dat zij een vaste verhuurder krijgt, die zekerheid biedt over inkomsten en waarmee duidelijke afspraken kunnen worden gemaakt.

Naar aanleiding van vragen van lokale scoutingclubs heeft Scouting Nederland het initiatief genomen om een enigszins vergelijkbare rol als de VAK te vervullen voor het concept van Scouting-BSO. Scouting Nederland heeft een infoblad opgesteld (Scouting Nederland, 2007), waarin praktische handreikingen zijn opgenomen voor lokale scoutingverenigingen die zich oriënteren op samenwerking met de kinderopvang. Het infoblad gaat ondermeer in op het afstemmen van wederzijdse verwachtingen, de randvoorwaarden die nodig zijn om samenwerking te realiseren en de afspraken die moeten worden vastgelegd. Daarbij is veel aandacht voor de wijze waarop de -vaak uitsluitend door vrijwilligers bestuurde vereniging- zich zakelijk kan opstellen.

> 'Het is belangrijk helder te hebben of medegebruik door de BSO ook mogelijk is. Je kunt in de afspraken opnemen dat de BSO verantwoordelijk is voor de noodzakelijke vergunningen, toestemming, etc. '

> 'Ga uit van een marktconforme huur. […] Huurprijzen tussen de € 10.000 en € 30.000 per jaar worden gevraagd. Het is verstandig om bijvoorbeeld bij een makelaar in jullie omgeving te informeren wat reële prijzen zijn. Spreek af wat er allemaal is inbegrepen: gaat het om kale huur en eventueel extra kosten die berekend worden voor nutsvoorzieningen, schoonmaak, gebruik van materialen en dergelijke, of is alles inclusief?'

Vanuit verschillende hoeken vernemen we dat samenwerking tussen de kinderopvang en een op vrijwilligers leunende organisatie niet altijd probleemloos verloopt. De ervaringen met de scouting zijn pril, de ervaringen met sportverenigingen inmiddels iets verder ontwikkeld.

> 'De sportverenigingen die KO gaan doen, vergalopperen zich nog wel eens. KO is een doorlopende activiteit, 5 dagen in de week, vrijwel het hele jaar. Bovendien zijn vrijwilligers niet altijd blij met de 'indringers" *(BOinK)*

De Arnhemse BSO Wolvenbende heeft deze ervaring overigens niet. De samenwerking met de lokale scoutingvereniging verloopt naar wens. Het is denkbaar dat een dergelijke situatie bij de scouting-BSO over het algemeen minder aan de orde is dan bij sportclubs. In tegenstelling tot sportverenigingen die soms gelijktijdig met de BSO gebruik maken van het clubgebouw (denk bijvoorbeeld aan de woensdagmiddag of de vroege avonduren op doordeweekse dagen), beperkt het gebruik van het gebouw door de scouting zelf zich veelal tot het weekend. Het gebruik is dan volledig gescheiden in tijd.

BSO Marne heeft in het Netwerk Springzaad een platform gevonden, waaruit zij inspiratie haalt om in ontwikkeling te blijven. Overigens speelde dit netwerk niet, ten tijde van de eerste ideevorming.

4.2.3 De zoektocht naar medestanders

Draagvlak is een sleutelwoord binnen de verschillende verhalen. Alle ondernemers zijn heel open geweest in de communicatie over hun ideeën: naar groepsleiding toe, naar ouders toe, en in een later stadium breidt de schil verder uit naar de buurt, de gemeente en andere organisaties waarmee samenwerkingen potentie hebben. Door het idee te wortelen, groeit het vanzelf.

> 'mijn ervaring is dat een goede aanloop, met rust en tijd die nodig is om alle neuzen dezelfde kant op te zetten (min of meer natuurlijk), cruciaal is. Mensen moeten de tijd krijgen om mee te groeien in het 'gedachtegoed', zodat ze alles ook 'normaal' gaan vinden. Noem het draagvlak creëren' *(NME-medewerker, betrokken bij Zevensprong)*

In BSO Marne worden ook (hang)jongeren, die de buitenruimte voorheen gebruikten als hangplek, geaccepteerd. Het tot natuurspeelplaats getransformeerde tegelplein vormt voor hen nog steeds een plek om elkaar te ontmoeten. Via het jongerenwerk is de communicatie met de jongeren aangegaan. Ook bleek het belangrijk om met oudere mensen in de wijk, onder wie veel vragen en vooroordelen leefden, het contact aan te gaan. Door zichzelf bekend te maken, elkaar te leren kennen en informeren, werd veel kritiek weggehaald. Vaak leidde uitleg al tot een geruststellend gevoel, soms was het nodig om buurtbewoners te betrekken bij het vinden van oplossingen.

In relatie tot ouders is veiligheid een belangrijk aandachtspunt gebleken. De initiatiefnemers hebben de ervaring dat ouders van nu veel beschermender met hun kinderen omgaan dan vroeger. Het kost soms moeite om ouders te overtuigen van de plannen. Dat speelde bijvoorbeeld tijdens een informatiebijeenkomst die BSO Marne organiseerde. De omslag in denken kwam toen ouders herinneringen ophaalden aan de mooie momenten in hun eigen jeugd. Juist aan de spannende dingen, hadden zij warme herinneringen. De vraag is dan: durven wij onze kinderen dat ook te gunnen?

> 'De eerste reactie van ouders was 'hartstikke leuk', maar toen kwamen de vragen. Allemaal over veiligheid. Ik ben daar toen niet diep op ingegaan, maar tijdens de borrel na afloop wel. En wat bleek: ouders die de hoogste eisen stelden aan veiligheid, kwamen met verhalen over het slingeren met touwen over bramenstruiken. Als je het niet meer kon houden, belandde je in de struik. Gezamenlijk constateerden we dat het moed vergt om kinderen dat ook te gunnen. Het gaat erom vertrouwen te hebben in het kind. Als een kind in een boom klimt, dan weet een kind wat hij doet. Had hij het niet gedurfd, dan had hij dat ook niet gedaan. Dat vertrouwen is belangrijk bij het nadenken over veiligheid.' *(initiatiefnemer buitenspeelplaats-BSO)*

Voor draagvlak is het belangrijk om de grenzen die ouders stellen, serieus te nemen. Wanneer zij aangeven dat hekken op een bepaalde plek niet weg mogen, moet je daar niet aan tornen. Over twee jaar kun je misschien verder kijken, maar op dit moment zijn de ouders daar nog niet aan toe, en dat moet je respecteren. Tijdens een eerste oriënterend bezoek van ouders gaan ook nu nog veel vragen over veiligheid. Het is dan belangrijk om individueel het gesprek aan te gaan: 'hoeveel vertrouwen heb je in je kind? En: wat wil je wat hij wel doet, wat wil je niet'. Overigens zien ouders die nu-na realisatie- komen kijken met eigen ogen al de dynamiek van kinderen die spelen in de buitenruimte en wat uitdagende speelnatuur met een kind kan doen. Daarmee verdwijnt veel van de argwaan onder nieuwe ouders over het algemeen vrij snel. Helderheid richting ouders over de principes van het concept is belangrijk.

> 'Tijdens het intakegesprek praten we ook over de gevaren die er zijn. We maken duidelijk dat we kinderen vrijheden geven, bijvoorbeeld om in bomen te klimmen. Ze kunnen zich schaven aan stenen, ze hebben recht op bulten en hun kleren kunnen vies worden.' *(groepsleidster natuurspeelplaats-BSO)*

Bij brede scholen ligt het eerste initiatief vaak niet bij de school zelf. Op grond van de gesprekken werd duidelijk dat –hoewel de verwachtingen over brede scholen vaak hooggespannen zijn- deze in de praktijk vaak (nog) niet worden waargemaakt. De ervaring van NME-medewerkers is dat (brede) scholen weinig oog hebben voor de buitenruimte. De school wordt in de eerste plaats gezien als gebouw. Een stimulans van buitenaf is nodig om het proces in gang te zetten. Een goed voorbeeld doet dan wonderen. Ook de onderwijsbegeleidingsdienst kan een stimulerende rol vervullen, zo is de ervaring van Paul Janssen van CNME Maastricht.

4.2.4 Tot slot: gemeentelijke hobbels

Het kan veel moeite kosten om de belangrijke partijen mee te krijgen. Dat is bijvoorbeeld de ervaring van het meest vergaande concept wat betreft groene kinderopvang, de buiten-BSO. Struin ondervond veel moeite om de GGD en gemeente mee te krijgen. Uiteindelijk lukte het door te verwijzen naar de Scandinavische voorbeelden.

Ook binnen de agrarische kinderopvang kunnen de vereiste vergunningen de planvorming vertragen. In de agrarische kinderopvang is vaak een bestemmingsplanwijziging (artikel 19-procedure) nodig. Het is een traag proces, dat tijd vergt. Bijvoorbeeld omdat het een hele nieuwe vraag is binnen de gemeentegrenzen, en de gemeente eerst beleid wil ontwikkelen waar de aanvraag vervolgens aan getoetst wordt. Dit speelde bij 't Hummelhus. De ervaring van de VAK is dat gemeenten niet heel moeilijk doen omtrent kleinschalige kinderopvang. Wanneer het aantal kindplaatsen de 24 (twee groepen dagopvang) overstijgt, blijkt bestemmingsplanwijziging aanzienlijk moeilijker te liggen. Ook de ligging van de locatie speelt mee. 't Hummelhus ligt aan een doorgaande weg, en ondervond weinig problemen. Agrariërs die in meer afgelegen gebied wonen, ondervinden vaak meer obstakels om een vergunning te krijgen.

4.3 Ontwerp en aanleg

Daar waar de buitenruimte veranderd dient te worden, zijn er in grote lijnen twee wegen te bewandelen om dit te realiseren: uitbesteden of zelf doen. Meestal kiest een kindercentrum voor uitbesteding: je mag er van uitgaan dat een professioneel ontwerpbureau weet wat er voor nodig is om uitdagende natuur te realiseren én je bent ervan verzekerd dat de nieuwe inrichting voldoet aan alle eisen die vanuit de wet worden gesteld. Kortom, het is een veilige weg om te bewandelen, met name wanneer de wens is om de ruimte in te richten met elementen die volgens de criteria van het WAS als speeltoestel worden aangemerkt. Keerzijde is dat de kosten van inschakeling van een professioneel bureau vaak hoog liggen. En daarmee lijkt de verwezenlijking van een uitdagende buitenruimte vaak verder weg te liggen, dan misschien nodig is. Zo noemt SKON het prijskaartje als drempel. Volgens SKON vraagt een natuurlijke inrichting, vanwege de hoge kosten die ermee gepaard gaan, per definitie om een meerjarenplan. 't Hummelhus, dat gebruik heeft gemaakt van een ontwerpbureau, merkt nog een ander nadeel op. De initiatiefnemer bezoekt vanuit haar nevenfunctie als trajectbegeleider voor de VAK regelmatig collega-ondernemers. Daarbij is opgevallen dat alle buitenruimtes wel heel veel op elkaar lijken. Er zijn maar weinig ontwerpbureaus die zich gespecialiseerd hebben in uitdagende speelnatuur voor deze jonge leeftijdsgroep. Bij hen lijkt er weinig wil tot vernieuwing, zij vertonen steeds hetzelfde 'kunstje'.

> 'Onlangs heb ik nieuwe ideeën opgedaan, via Bureau Buitenkans. Bijvoorbeeld over een vuurplaats. Wanneer zoiets veilig en doordacht kan worden uitgevoerd, dan heeft dat duidelijke meerwaarde ten opzichte van de elementen die nu in de tuin zijn verwerkt. En dan vooral voor de BSO-kinderen. '

Ook de Zevensprong nam professionals in handen. In 2001 waren de speeltoestellen van het plein aan vervanging toe. Er was een wens vanuit het schoolteam om in de nieuwe situatie spelen en natuur te combineren. Bij de herinrichting van het plein is ook aan de leerlingen gevraagd hoe hun plein er uit moest gaan zien. Zij noemden vooral grote glijbanen en een zwembad. Dat was moeilijker te realiseren. Tijdens dit proces heeft een leerkracht van een andere basisschool dia's laten zien van de natuurspeeltuin die daar is aangelegd. Dát, het enthousiaste voorbeeld, was voor iedereen het moment om te kiezen voor een natuurspeeltuin. Een NME-werker is toen het proces gaan trekken. Hoveniers hebben samen met het Milieueducatief Centrum Eindhoven (MEC) een ontwerp gemaakt. Langs de gevels zijn kleine geveltuintjes aangelegd door tegels weg te halen en vervolgens gaten te graven en aan te vullen met grond. De leerlingen hebben hieraan gewerkt met scheppen en kruiwagens. De randen zijn afgezet met wilgenvlechtwerk gemaakt van takken, die de oudere leerlingen zelf hebben afgezaagd tijdens een wilgenknot-activiteit. In de tuin groeien nu onder andere stokrozen, viooltjes en wilgen. Rondom de tuin staan grote beeldbepalende lindebomen. In de natuurtuin zijn ook hoogteverschillen aangebracht.

BSO Marne koos voor de weg van het zelf doen. Het beperkte budget speelde een rol, maar voornaamste drijfveer voor deze keuze was de waarde die BSO Marne

hecht aan het proces, ofwel de interactie tussen groepsleiding, kinderen en ouders. Als ware amateurs zijn zij gaan verwoorden wat kinderen leuk vinden. Al rondlopend op het nog saaie tegelplein formuleerden zij een eerste profiel van leuker buitenspelen. Sleutelbegrippen waren onder meer multifunctioneel, variatie in leeftijden en activiteiten, natuurlijke materialen, participatie van ouders en kinderen, en avontuurlijk. Dat laatste vanuit de visie dat kinderen zich beter kunnen uitleven en constructiever met elkaar omgaan, als zij avontuurlijker spelen. De insteek was om aanleidingen en spannende plekken te creëren, waar kinderen zelf het spel kunnen uitvinden. Tot slot waren de mogelijkheden van de plek een belangrijk uitgangspunt: geïnspireerd door het weldadige groen dat het tegelplein buiten de hekken omringde, stelde BSO Marne zichzelf als uitdaging om de verbinding met deze omgeving te leggen. Het hergebruik van materialen die al aanwezig waren (tegels, zand, boomstronken, etcetera) stond daarbij voorop. In het creatieve proces werden de ouders al vroeg betrokken. Wil je participatie van alle betrokkenen serieus nemen, dan is het van belang om geen kant-en-klaar plan te hebben, zo heeft BSO Marne ervaren. Samen met een kunstenaar en een werkploeg gingen ouders, groepsleiding en kinderen op zoek naar de invulling en zochten oplossingen voor knelpunten of dilemma's. Dit bleek uiteindelijk de kracht te zijn

> 'Wanneer ouders merken dat wij hen belangrijk vinden, zie je ook dat ze hun eigen netwerken gaan aanboren. En dan krijgen alle betrokkenen het gevoel dat je gezamenlijk op avontuur gaat om alle onbeantwoorde vragen te beantwoorden. En als dat lukt, dan hebben we dat met elkaar voor elkaar gekregen.'

De theaterheuvel in wording (links, foto: Jeanette van der Meulen) en rechts: het eindresultaat.

Kortom, via via kregen de initiatiefnemers bij allerlei organisaties de juiste ingangen. Eén van de ouders zette een website op waarop het proces gevolgd kon worden, een andere ouder met een antiek restauratiebedrijfje boorde haar kanalen aan. Op dit bede draagvlak is ook de gemeente betrokken geraakt: met het zand aan de schoenen overviel de initiatiefnemer samen met de kunstenaar en de werkploeg de gemeentelijke afdeling met hun "rare vragen". Het enthousiasme en de onconventionele aanpak bleken aanstekelijk. Deze aanpak bleek belangrijk, bijvoorbeeld voor de realisatie van de waterbron.

> 'Als je dat formeel aanvraagt bij de gemeente, krijg je alleen maar regels en beperkingen terug. Via via werkt dan beter, en zo heeft iemand van de plantsoenendienst ons aan het idee geholpen om het oppompen van water

aan een daglimiet te koppelen, waardoor de eerder ervaren beperkingen in regelgeving omsloegen in mogelijkheden.

Enkele uren per dag is de waterbron in werking op BSO Marne

Drie kwart jaar na de eerste plannen, zette de werkploeg de schop in de grond. Het schoolplein veranderde in een ware werkplaats. De kinderen waren niet meer weg te slaan buiten, nu er zoveel interessants gebeurde. De kinderen zagen de werkploeg met de grondboor gaten maken, tegels splitsen voor de theaterheuvel en wilgen planten met een graafmachine. En de kinderen deden hele nieuwe ontdekkingen, zoals onderstaand –inmiddels gevleugeld- citaat prachtig illustreert:

'Jeanette, er ligt een zandbak onder deze tegels!'

De betrokkenheid van ouders én kinderen krijgt verder gestalte door de meewerkdag die BSO Marne twee keer per jaar organiseert. Iedere keer wordt veel werk verzet om steeds weer een ander hoekje op te leuken.

Kinderen vermaken zich op het plein dat een metamorfose ondergaat (foto: Jeanette van der Meulen)

Bij de aanleg kan ook een tussenweg gevonden worden tussen het ontwerpbureau en het wiel zelf uitvinden, en wel via de inzet van bijvoorbeeld groenvakscholen uit de regio. Petra van Leeuwen, betrokken bij de realisatie van schoolnatuurtuinen, onder ander bij brede scholen, heeft hier positieve ervaringen mee. Groenvakscholen werken met een meester-gezel-systeem. Jongens van een jaar of zestien kunnen op deze manier met de basisschoolkinderen muren metselen, waarbij de MBO-leerling de rol van begeleider krijgt. Voor basisschoolkinderen is het dan belangrijk dat alles 'echt' en authentiek is: mooie materialen en goed gereedschap. Kinderen voelen door deze keuzes dat ze serieus worden genomen, zo is de ervaring van Van Leeuwen.

Bij beheer van natuur valt nog wel eens het begrip kindererosie. Met kindererosie wordt gedoeld op de schade aan planten en het terrein als gevolg van kinderspel (Both, 2006). Kindererosie is een issue dat enkel bij de brede school enigszins speelt. De natuurspeeltuin heeft een hele duidelijke educatieve kern en om die reden hebben de bij het onderzoek betrokken brede school-praktijkinitiatieven ervoor gekozen om slechts op gezette tijden en onder leiding van een docent de natuurtuin voor kinderen open te stellen.

> "Die kinderen van de dagopvang komen niet of nauwelijks in de natuurtuin. Onlangs is de BSO wel in de binnentuin geweest, maar deze kinderen wisten duidelijk niet wat wel en niet kon. Een ravage werd aangericht; ook werd op een verkeerd moment met schepnetjes gevist. Tijd voor een goed gesprek…" *(docent natuur-Brede School)*

Overigens is deze insteek niet per definitie eigen aan het brede school-concept. In Duitsland loopt de ontwikkeling van natuurspeeltuinen bij brede scholen een aantal stappen voor op die in Nederland. De natuurspeeltuin is in deze gevallen vaak ook

een vrije ruimte, zonder hekken, waar kinderen in en uit kunnen lopen. Kindererosie staat haaks op de filosofie van BSO Marne, waarin het proces een zo belangrijke plaats inneemt. De natuurspeelplaats van BSO Marne is in wezen nooit af. Functies liggen niet vast. Een natuurlijke inrichting prikkelt de fantasie. Kinderen denken veel minder dan volwassenen in functies en zien mogelijkheden die een volwassene niet voor ogen heeft. Bovendien past dit ook bij de dynamiek die met de natuurspeelplaats beoogd wordt (onder iedere tegel ligt een zandbak, kinderen halen takken uit de takkenrail). Om die dynamiek te stimuleren, zijn de contacten met de groendienst van de gemeente belangrijk. Regelmatig krijgt BSO Marne restmaterialen. Met name oude boomstronken vinden kinderen prachtig. Ook is het vaak gewoon een kwestie van de ogen open houden. Zo vernam de initiatiefnemer bij een huis in aanbouw een enorme wortelstronk. Bij navraag bleek iedereen bereid te zijn mee te werken aan hergebruik, wat resulteerde in een prachtige spelaanleiding tot huttenbouw. En de wilgentenen bieden weer hele nieuwe uitdagingen. De speelplaats wordt nu aan een kant begrensd door een wilgenheg, die is aangelegd door de kinderen, met hulp van de bioloog die verbonden is aan een nabijgelegen NME-centrum. Overigens is ook deze wilgenheg geen lang leven beschoren. Kinderen halen met evenveel gemak als toen zij de takken in de heg vlechten, ze er weer uit, nu om een boomhut te bouwen.

> 'Alles is tijdelijk. Het gaat om het proces, om de kinderen die in de weer zijn met natuurlijke materialen.'

Het proces is belangrijk: kinderen die in de weer zijn met natuurlijke materialen. De groepsleiding reikt nieuwe ideeën aan (foto links: Jeanette Vermeilen).

De bioloog die een dag in de week in dienst is, gebruikt vaak een dagdeel om het grove onderhoudswerk te verrichten. Dat varieert van het leggen van een basis voor de wilgenrail en het ranken van druivenstruik tot het schoonmaken van de putten. De rest van de dag onderneemt hij natuuractiviteiten met de kinderen.

4.4 Wettelijk kader: veiligheid, gezondheid en aansprakelijkheid

Uit de stakeholderanalyse[2] kwam naar voren dat wettelijke veiligheidseisen met betrekking tot de buitenspeelruimte, en in het verlengde daarvan aansprakelijkheid,

[2] Eerdere onderzoeksfase onderzoek opgroeien in het groen, zie Langers, et al., 2008

een issue is waar organisaties tegen aan lopen wanneer zij uitdagende speelnatuur willen realiseren. Dat is voor ons aanleiding geweest om ook in relatie tot de kinderopvang hierbij stil te staan. Allereerst een uiteenzetting van het wettelijk kader.

Met betrekking tot de buitenruimte van kindercentra zijn drie wettelijke sporen relevant: de Wet kinderopvang, het Warenwetbesluit Attractie en Speeltoestellen (WAS) én de wettelijke normen uit het burgerlijk wetboek en Europese normen. De Wet kinderopvang en het WAS zijn –in relatie tot veiligheid- beide bedoeld om onaanvaardbare risico's uit te sluiten. Belangrijkste verschil is de reikwijdte van de wetgeving. Het WAS beperkt zich tot de veiligheid van speeltoestellen, terwijl de Wet kinderopvang van toepassing is op de gehele buitenruimte, alsook de binnenruimte. Voor de buitenruimte ligt het accent op veiligheid, voor de binnenruimte op gezondheid. Omdat bepaalde eisen ten aanzien van de binnenruimte niet geheel lijken te stroken met de uitgangspunten van de onderzochte concepten, besteden we ook enige aandacht aan de binnenruimte.

4.4.1 Wet kinderopvang

In 2005 is de Wet kinderopvang in werking getreden. In de Wet kinderopvang worden de financiering én –belangrijk in relatie tot uitdagende speelnatuur- de kwaliteit van kinderopvang geregeld. Met de Wet kinderopvang heeft de branche voor het eerst een eigen wettelijk kader voor de waarborging van de kwaliteit en het toezicht daarop. Het uitgangspunt voor de kwaliteit is in de wet als volgt geformuleerd:

> "De houder voert een beleid dat ertoe leidt dat de veiligheid en de gezondheid van de op te vangen kinderen in elk door hem geëxploiteerd kindercentrum zoveel mogelijk is gewaarborgd. De houder legt, voor zover hierin niet wordt voorzien bij of krachtens andere wet- en regelgeving, in een risico-inventarisatie schriftelijk vast welke risico's de opvang van kinderen met zich mee brengt." *(artikel 51 Wet kinderopvang)*

In de Beleidsregels kwaliteit kinderopvang (bijlage 7a Wet kinderopvang; Ministerie van SZW, 2004) zijn aanvullende eisen geformuleerd ten aanzien van de binnen- en buitenruimte. Slechts op twee aspecten zijn de eisen in meetbare termen (SMART) uitgedrukt. Dit zijn de omvang van de ruimte en de bereikbaarheid ervan. Minimale oppervlakte van de binnenruimte bedraagt 3,5 m^2 per kind. Bovendien wordt beschreven dat het moet gaan om een vaste groepsruimte per stamgroep die passend ingericht is voor onder andere spelactiviteiten. De minimale eis voor het buitenspeelterrein is 3 m^2 per kind. Deze buitenruimte moet voor de dagopvang (0-4 jaar) aangrenzend zijn. Voor de buitenschoolse opvang gaat de voorkeur uit naar een aangrenzende buitenspeelruimte, echter dit is geen harde eis. In het geval de buitenspeelruimte niet aangrenzend is, moet deze gelegen zijn in de directe nabijheid van het kindercentrum en voor kinderen toegankelijk en veilig bereikbaar. De buitenspeelruimte zelf moet voor kinderen veilig en toegankelijk zijn, alsmede op de leeftijd van de kinderen passend ingericht zijn. Voor dagopvang tot slot is een artikel

gewijd aan slaapruimte: voor kinderen tot 1,5 jaar moet een op het aantal kinderen afgestemde afzonderlijke slaapruimte aanwezig zijn.

Kortom, het Ministerie van OCW legt de verantwoordelijkheid voor de kwaliteit van de kinderopvang neer bij de branche zelf. Kinderopvangondernemers moeten zorg dragen voor verantwoorde kinderopvang en voor opvang in een veilige en gezonde omgeving. De wet verplicht de houder om voor elk kindercentrum een risico-inventarisatie uit te voeren. Daarnaast moet ieder kindercentrum inzicht geven in het veiligheidheids- en gezondheidsbeleid aan de hand van een verslag. De wet schrijft niet voor hoe de risico-inventarisatie moet worden uitgevoerd. Kindercentra zijn vrij in het kiezen van een methode voor het uitvoeren van een risico-inventarisatie. Consument en Veiligheid (thema veiligheid) en het Landelijk Centrum voor Hygiëne en Veiligheid (thema gezondheid) hebben als handreiking een model hiervoor uitgewerkt. Het veiligheidsmodel kent vijf stappen op basis waarvan de veiligheid op het kindercentrum in kaart kan worden gebracht: inventarisatie, registratie, huisregels, actieplannen, ontruimingsplan/EHBO. Het is de taak van de gemeente om te controleren of de Wet kinderopvang wordt nageleefd. De gemeente wijst hiervoor de Gemeentelijke GezondheidsDienst (GGD) als toezichthouder aan. Groene kindercentra worden volgens dezelfde criteria beoordeeld als reguliere kindercentra. De GGD-inspecteur beoordeelt de door de ondernemer overlegde risico-inventarisatie, het actieplan en de ongevallenregistratie.

Over het algemeen zijn de praktijkinitiatieven goed te spreken over de eisen die vanuit de Wet kinderopvang worden gesteld. Het is met name de buiten-BSO die tegen de wettelijke eisen aanloopt. Eigen aan dit concept is dat de opvang buiten, in de vrije natuur, plaatsheeft. Slechts bij hoge uitzondering wordt gebruik gemaakt van een binnenruimte. Bijvoorbeeld in de winterperiode, tijdens de broodmaaltijd. De eis van een minimaal aantal vierkante meters per kind aan binnenruimte, strookt dan ook niet met de uitgangspunten van het concept en maakt dat onnodig kosten worden gemaakt, bijvoorbeeld voor de dagelijkse zaalhuur. In navolging van Duits voorbeeld, heeft Struin het idee opgevat om een pipowagen aan te schaffen als alternatief voor de gehuurde zaal. Dat idee lijkt vooralsnog te stranden op de 3,5 m^2-eis aan binnenruimte per kind.

Binnen de overige concepten van groene kinderopvang worden de eisen in de regel niet als belemmerend ervaren. Scouting Nederland geeft aan dat lokale scoutingverenigingen een zekere angst uitspreken voor samenwerking met kindercentra, omdat het gebouw daarmee het karakter zou krijgen van een steriele ruimte. Dit vooroordeel blijkt op grond van de eisen van de Wet kinderopvang niet terecht. BSO Wolvenbende beaamt dat: wanneer de kinderopvang zich beperkt tot BSO, hoeven bijvoorbeeld geen slaapruimtes gecreëerd te worden. In samenspraak met de Wolvenbende heeft de scoutingvereniging ervoor gekozen om het onderkomen de uitstraling te blijven geven van een scoutinggebouw. De fysieke aanpassingen die voor de komst van de BSO zijn gerealiseerd, waren minimaal en beperkten zich tot de binnenruimte: kastruimte om speelgoed in op te bergen en een eigen muur, voor prikborden.

Met name in oudere gebouwen, en gebouwen die niet meer voldoen aan de laatste brandveiligheidseisen, lijken aanpassingen nodig om deze geschikt te maken voor kinderopvang. Scouting Nederland adviseert in de gevallen waarbij er kosten moeten worden gemaakt voor aanpassing, deze voor rekening te laten komen voor het kindercentrum (Scouting Nederland, 2007).

Sportaccommodaties BSO moeten voldoen aan eisen Wet Kinderopvang
Staatssecretaris Dijksma zegt naar aanleiding van het programma 'Toppie' van Actief4Kids dat ook nieuwe initiatieven voor buitenschoolse opvang moeten voldoen aan de kwaliteitseisen van de Wet kinderopvang. Actief4Kids wil op basis van ouderparticipatie buitenschoolse opvang aanbieden bij sport- en spelorganisaties. Kantines en kleedruimtes van buitensportverenigingen voldoen niet zonder meer aan de kwaliteitseisen. Ook beschikken binnensportverenigingen niet altijd over een geschikte buitenspeelruimte. Het is aan de gemeente om dit in individuele gevallen concreet te beoordelen. GGD Nederland en VNG formuleren gezamenlijk een richtlijn voor nieuwe initiatieven voor buitenschoolse opvang.

Bron: GGD Nederland, 8 november 2007

Ook vanuit de agrarische kinderopvang zijn de ervaringen met de Wet kinderopvang positief. Veiligheid is voor de Verenigde Agrarische Kinderopvang (VAK) zelf ook een belangrijk aandachtspunt. Het besef leeft duidelijk dat de boerderij een gevaarlijke plek kan zijn, omdat daar ook wordt gewerkt met zware machines. Ook de mogelijkheid van uitbreken van epidemieën als mond- en klauwzeer (MKZ) en de gekkekoeienziekte BSE speelt mee. In het verlengde van de eisen vanuit de Wet kinderopvang heeft de VAK om die reden een aantal aanvullende richtlijnen geformuleerd in haar Programma van Eisen, waarbij aandacht is voor de landbouw-gerelateerde gevaren. Zo wordt van de leden verwacht dat het kindercentrum een aparte oprit heeft, gescheiden van de agrarische oprit. Andere richtlijnen die in het Programma van Eisen terugkomen, hebben betrekking op de inrichting van de binnenruimte. De natuurlijke uitstraling door het gebruik van natuurtinten, is zo'n uitgangspunt. Een andere richtlijn die de VAK heeft geformuleerd is de aanwezigheid van een woonkeuken. Dit vanuit het perspectief dat het boerenbedrijf staat voor huiselijkheid en gemoedelijkheid. Binnen het boerenbedrijf neemt de woonkeuken van oudsher een belangrijke plaats in.

> 'Nadat we begeleiding kregen vanuit de VAK bleken de eisen die gesteld werden aan de binnenruimtes heel helder. Bij wijze van spreken kun je de richtlijnen rechtstreeks bij de aannemer indienen' *(initiatiefnemer Agrarische kinderopvang)*

Zoals eerder geconstateerd werd, zijn slechts met betrekking tot oppervlakte en bereikbaarheid harde eisen geformuleerd. Voor wat betreft veiligheid worden bijvoorbeeld geen nadere definities gegeven. En dat geeft in de praktijk enige speelruimte. Vanuit verschillende hoeken vernamen we dat de ervaringen met de GGD (toezichthouder Wet Kinderopvang) in dat opzicht positief zijn. De GGD kijkt vooral of de houder zijn verantwoordelijkheid neemt en zijn eigen beleid uitvoert. De GGD heeft veelal oog voor de baten van risicodragend spel en is een goede partner om het gesprek aan te gaan.

> ‘Er wordt anders met wetgeving omgegaan. De keien die hier in de buitenplaats zijn verwerkt, hadden bij mijn vorige werkgever nooit een plek gekregen. Datzelfde geldt ook voor de grasheuvel waar kinderen vanaf mogen rollen. In het vorige kinderdagverblijf werden risico’s uit de weg gegaan. En hier merk je dat de risico’s heel betrekkelijk zijn: kinderen kunnen heel goed zelf hun grenzen inschatten en worden alleen maar sterker van de risico’s waaraan zij hier worden blootgesteld. Het gaat eigenlijk nooit fout.’ *(groepsleidster agrarische kinderopvang)*

Persbericht: ruimte voor overleg met de GGD
De afgelopen jaren wordt er in kinderdagverblijven steeds meer gebruik gemaakt van babyhuisjes in de buitenlucht. Inmiddels staan er in Nederland zo’n 450. Hoogste tijd voor een onderzoek, vinden de GGD's in Brabant […]Volgens BOiNK, de landelijke belangenvereniging voor ouders met kinderen in de kinderopvang, is het een geweldige ontwikkeling. […] ‘Een onderzoek onder zes kinderdagverblijven heeft daar aangetoond dat twintig procent minder kinderen astma ontwikkelt, en dat er minder verkoudheid heerst omdat ze op jonge leeftijd veel buiten slapen’, zegt voorzitter Gjalt Jellesma van BOinK. Ook volgens milieuarts Henk Jans van de GGD's in Brabant valt er veel te zeggen voor meer buiten slapen en meer buiten spelen. […]Toch vindt Jans de babyhuisjes een beetje ver gaan. ‘Ik hoop toch niet dat de toekomst van opvang is dat we alle kinderen maar als konijnen in hokken moeten stoppen. Maar ik wil het niet als alternatief afwijzen. Het valt in ieder geval wel zeer aan te bevelen om een onderzoek te doen naar de effecten van het buitenslapen.’

Bron:http://www.nursing.nl/kraamsupport/id442-24025/konijnenhokken_voor_babys.html

Los van de beperkingen die de Wet kinderopvang aan de ontwikkeling van het concept van buiten-BSO oplegt, is in meer algemene zin een woord van kritiek op zijn plaats. Het ontbreken van een meer gedetailleerde invulling van cruciale begrippen geeft de branche vrijheden die ook in negatieve zin kunnen uitwerken. De inrichting van de buitenspeelruimte moet volgens de beleidsregels geschikt zijn voor de leeftijdsgroepen in kwestie. In de beleidsregels wordt echter geen uitwerking gegeven aan die passende inrichting. Het sturen op risico-inventarisatie en ongevallenregistratie kan dan onbedoeld een impuls van risico*minimalisatie* veroorzaken. Risicomijdend gedrag zou kunnen leiden tot een voor met name oudere kinderen onvoldoende uitdagende speelomgeving. Vooral grotere kinderen hebben behoefte aan meer ruimte en een grotere uitdaging in het spel.

SZW verneemt dat de kwaliteitseisen van de GGD door kindercentra als obstakel worden ervaren. Omdat de veiligheidseisen voor oudere kinderen dezelfde zijn als voor jonge kinderen, is het voor kindercentra die een breder spelaanbod willen bieden, moeilijk om aan de eisen te voldoen.

4.4.2 Warenwetbesluit Attractie- en Speeltoestellen (WAS)

Naast de veiligheidseisen vanuit de Wet kinderopvang, gelden ook eisen vanuit andere wetgeving (die door ‘eigen’ inspecteurs worden gecontroleerd). Voor de buitenruimte is het Warenwetbesluit Attractie- en Speeltoestellen (WAS), ook wel bekend als Attractiebesluit, relevant. De eisen in het WAS richten zich op het terugbrengen van *niet-aanvaardbare* risico’s, aangezien het spelen op zich altijd enige

vorm van risico met zich mee zal brengen, aldus de Vernieuwde reikwijdtenotitie (Ministerie van VWS, 2007). De wet zegt ondermeer dat alle nieuw ontworpen speeltoestellen moeten worden gekeurd. Dit gebeurt via door de overheid aangewezen keuringsinstanties. De keuring is alleen vereist voor ieder eerste exemplaar. Van een serie hoeft dus alleen de eerste gekeurd te worden. De speeltoestellen op natuurspeelplaatsen zijn doorgaans niet afkomstig uit catalogussen; het zijn veelal ter plaatse gebouwde op zichzelf staande constructies. En die moeten individueel gekeurd worden. Na eindkeuring kan de keuringsinstantie een certificaat van goedkeuring afgeven waarmee het verklaart dat de natuurspeelplek voldoet aan de vervaardigingsvoorschriften genoemd in het WAS. Het WAS verplicht de beheerder een logboek bij te houden per speeltoestel. Dit logboek, waarin onder meer de conclusies en aanbevelingen van keuringsinstanties zijn verwoord, wordt beoordeeld door de Voedsel en Waren Autoriteit (VWA), de instantie die toeziet op de naleving van de wettelijke eisen voor speeltoestellen.

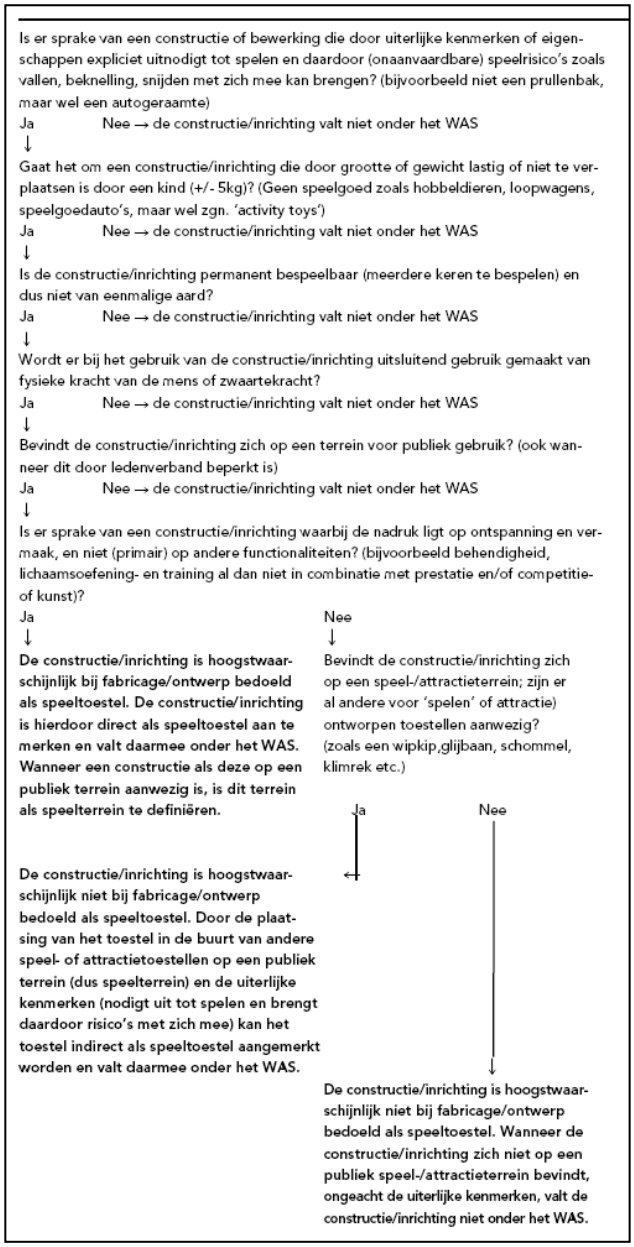

Figuur 1: Stroomschema Reikwijdtebesluit Bron: Reikwijdtenotitie WAS (VWS, 2007)

De vraag naar de definitie van speeltoestellen is cruciaal. Tijdens een deskundigendag met als thema veiligheid versus speluitdaging, in januari 2007 door het Ministerie van LNV, Staatsbosbeheer en de Stichting Recreatie georganiseerd, bleek het voor de VWA niet gemakkelijk om aan te geven welke van al die elementen in een speelbos of op een natuurspeelplaats als speeltoestel moet worden aangemerkt (Staatsbosbeheer, et al, 2007; Leufgen en Van Lier, 2007). De behoefte hieraan -met het oog op de toename van het aantal natuurspeelplaatsen- resulteerde in het uitbrengen van een Vernieuwde reikwijdtenotitie WAS 2007 (Ministerie van VWS, 2007). Hierin staat dat ondermeer onder het WAS vallen:

- Toestellen die mogelijk bestaan uit enkel natuurlijke materialen (maar wel in een constructie verwerkt zijn en hierdoor expliciet uitnodigen tot spelen) en bijvoorbeeld geplaatst zijn in zogenaamde 'speelbossen'.
- Veerpontjes, vlotten die zich op een publiek speelterrein bevinden en waarbij de nadruk van het gebruik ligt op spelen (speelwaarde en bijbehorende risico's) en niet op transport.

Buiten de reikwijdte van het WAS vallen ondermeer:

- Tijdelijk geconstrueerde bespeelbare objecten, die als element van hun spel door kinderen onder toezicht worden vervaardigd zoals bouwspeelplaatsen, zijn geen speeltoestellen en vallen niet onder het WAS.
- Natuurlijke materialen op speelterreinen die niet doelbewust zijn geplaatst met het oogmerk 'spelen' en niet expliciet uitnodigen tot spelen (door bijvoorbeeld een bewerking), zoals boomstammen (bomen).
- Veerpontjes, vlotten die niet geplaatst zijn op een speelterrein.
- Toestellen/inrichtingen ten behoeve van zeskamp & spel buiten speelterreinen.

Het stroomschema uit het Reikwijdtebesluit (figuur 2) is bedoeld om uitsluitsel te geven over wat als speeltoestel wordt aangemerkt in de zin van het WAS. Het komt erop neer dat het WAS zich beperkt tot (a) speelterreinen en tot (b) als speeltoestel ontworpen objecten. Niet als speeltoestel ontworpen objecten die op een speelterrein worden geplaatst (a), vallen onder het WAS. Ook op speeltoestellen die op -verder niet als speelterrein ingerichte- openbare terreinen worden geplaatst (b), is het WAS van toepassing.

Leufgen en Van Lier (2007) constateren dat er ook met deze reikwijdtenotitie ruimte blijft voor discussie over de definitie van een speeltoestel in relatie tot speelnatuur. Veel behoort tot een grijs gebied. In een toelichting laat de VWA ons weten dat de bomen in het bos waar een BSO gaat spelen, niet onder het WAS vallen, maar een daartoe ontworpen en bedoelde klimboom wel. De VWA ziet een enkele boom over een sloot niet als speeltoestel, maar als er een constructie met touwen wordt aangemaakt weer wel. Tijdelijke constructies, door kinderen gemaakt, worden niet beschouwd als speeltoestel. Hoe dichter bij de natuur en hoe minder geconstrueerd, hoe minder snel het Attractiebesluit (WAS) van toepassing is. Speelbossen vormen een grensgebied. De VWA stelt hiervoor nadere richtlijnen op in samenspraak met Staatsbosbeheer en Stichting Recreatie.

Behalve Nederlandse is ook Europese normgeving van toepassing: zo bepaalt de Europese norm EN1176 dat klimmen tot 3 meter hoogte is toegestaan, mits de valruimte obstakelvrij en de ondergrond voldoende dempend is. Er mogen onder een klimboom bijvoorbeeld geen liggend hout of obstakels (denk aan stobben) voorkomen. Bij overtreding kunnen bestuursrechtelijke en strafrechtelijke maatregelen worden genomen. De VWA heeft een maatregelenbeleid op basis van de ernst van de risico's. Er kan een herstelperiode worden vastgelegd (8 weken), waarbinnen de eigenaar de gevaarlijke situatie moet oplossen. Een andere maatregel is dat het toestel ter plaatse wordt verzegeld. Het geval kan ook overgedragen worden aan de afdeling Bestuurlijke Boetes van het ministerie van VWS.

In relatie tot kinderopvang zou het WAS in potentie veel leuke initiatieven in de kiem kunnen smoren. Het WAS is volgens de reikwijdtenotitie nadrukkelijk van toepassing op buitenspeelruimte bij kinderverblijven en alle buitenruimten die bedoeld zijn om te spelen. Doorgeredeneerd kan dit ernstige beperkingen opleggen aan het georganiseerd met kinderen spelen in de natuur en aan het aanleggen van uitdagende speelnatuur in de omgeving van kinderverblijven. Het is immers nauwelijks uitvoerbaar om logboeken bij te houden per object waar kinderen mee zouden kunnen spelen. BSO Marne heeft deze ervaring (vooralsnog) niet. Wanneer de buitenruimte uitdagend is ingericht, blijkt het belangrijk een keuringsinstantie te kiezen die ervaring heeft met eigen gemaakte toestellen en met natuurspeelplekken, en daardoor de risico's van uitdagend groen op waarde weet te schatten.

> 'Je moet een organisatie hebben die gewend is zelfstandig na te denken over risico's. Eén van de door de overheid aangewezen keuringsinstanties is gespecialiseerd in de keuring van uitdagend speelgroen. Veel andere keuringsinstanties zijn niet gewend aan eigen gemaakte speeltoestellen. Zij lopen de buitenruimte door op een manier die ze ook hanteren voor fabrieksmatig geproduceerde wipkippen en schommels: aan de hand van lijstjes over 'niet hoger dan dit, niet breder dan dat'.

De keuring door het aangetrokken inspectiebureau heeft BSO Marne ervaren als constructief. Het bureau constateerde onder meer dat de stoeptegels, die gespleten waren om een ruïne-effect te creëren, te ruw waren. Voor goedkeuring moesten zij gefreesd worden. Ook moest het elfenbankje bij de waterbaan verwijderd worden, om te voorkomen dat kinderen het als opstapje zouden gebruiken om op de waterbaan te klimmen. Naast instructies om zaken aan te passen, werden ook adviezen gegeven. Bijvoorbeeld met betrekking tot de evenwichtsroutes langs de muur, in de trant van: 'Let even goed op, of hier geen ongelukken gebeuren. Als dat zo is, moet je het veranderen'. Wat opvalt bij het doornemen van het logboek is dat dit bureau oog heeft voor het kenmerkende van de natuur, iets waar een reguliere keuringsinstantie mogelijk aan voorbij gaat. Zo wordt over de boomhut het volgende advies gegeven:

> 'Teken zitten altijd in bomen, struiken en hoge grassen. Bij deze boomhutten is er daarom de kans dat er teken in zitten. Registreren of er veel tekenbeten voorkomen en daarop adequaat reageren indien nodig.'

In het logboek is een certificaat van goedkeuring opgenomen, waarmee het inspectiebureau na eindkeuring verklaart dart de natuurspeelplek van BSO Marne voldoet aan de vervaardigingsvoorschriften genoemd in het WAS. BSO Marne is positief over de ongevallenregistratie die de groepsleiding bijhoudt. De registratie is waardevol gebleken in het praten over risico's met ouders. De groepsleiding heeft precies in kaart waar de gevaren liggen.

4.4.3 Overige wetgeving

Naast de eisen vanuit de Wet kinderopvang en het WAS is nog de zorgplicht (burgerlijk wetboek) van toepassing. Een eigenaar is aansprakelijk voor schade en letsel door zijn eigendommen voor zover hem dat verwijtbaar is, bijvoorbeeld door een gebrekkig onderhoud of een gevaarlijke constructie. De VWA toetst niet de uitvoering van deze zorgplicht. Bij letsel of schade bepaalt de rechter of sprake is van aansprakelijkheid en welke schadevergoeding daarvoor moet worden betaald.

De zorgplicht houdt hen die verantwoordelijk kunnen worden gehouden voor eventuele ongelukjes erg bezig. Een uitspraak van de rechter onlangs, waarbij Staatsbosbeheer aansprakelijk werd gesteld voor het letsel dat een bezoeker van een stadsbos had opgelopen, heeft in die zin veel onrust teweeg gebracht. Met name gemeenten, die verantwoordelijk kunnen worden gesteld voor ongevallen in de openbare ruimte, lijken zich zeer behoudend te zijn gaan opstellen uit angst voor een opkomende claimcultuur, zoals ook bijgaand krantenberichtje illustreert.

Culemborg op jacht naar foute schommel
Culemborg- Illegale speeltoestellen, slingertouwen in bomen, schommels en boomhutten op gemeentelijk gebied, dan wel bevestigd aan gemeentelijke bomen, worden door de gemeente weggehaald. Het gaat om toestellen en attributen die burgers zonder toestemming hebben gemaakt of geplaatst. "Als er een kind vanaf valt en blauwe plekken oploopt, dan kunnen wij aansprakelijk worden gesteld door de ouders omdat zo'n toestel niet aan de wettelijke eisen voldoet. Kinderen mogen in dit land blijkbaar geen blauwe plekken meer oplopen van de wetgever ", moppert wethouder Henk Wichgers.

Bron: Gelderlander

En dan blijkt de keerzijde van de ruime interpretatie. Ook als gemeenten erkennen dat de voorkeur zou moeten uitgaan naar uitdagende speelplekken die kinderen de mogelijkheid bieden adequaat om te gaan met risico's, boven niet inspirerende omgevingen, lijken zij in de praktijk letterlijk de weg van de minste risico in te slaan: alle mogelijke situaties van aansprakelijkheidsstelling moeten worden vermeden. NME-medewerker Paul Janssen haalt in dit kader de 'theory of loose parts' van Nicholson aan. Losse objecten stimuleren de creativiteit en fantasie van kinderen, maar de risicomijders hameren op het gevaar dat kinderen elkaar iets aan kunnen doen. En tonen daarmee in geen enkel opzicht vertrouwen in het kind. Paul Janssen maakt zijn opmerking met in het achterhoofd een discussie met een gemeente-ambtenaar die een boomstronk als speeltoestel beschouwde. En dat is een treurige constatering, aldus Jansen. Immers, het beeld dat opdoemt is dat van een samenleving waar het kinderen niet meer gegund wordt om met onverwachte

situaties, waarin zij leren risico's in te schatten, om te gaan. In Leufgen en van Lier (2007) is dit doemscenario treffend verwoord:

> 'met alle veiligheidseisen scheppen we de illusie dat het veiliger wordt, terwijl iedere ouder weet dat het enige, echte antwoord hierop is het sterker maken van de kinderen. Daar moeten we elkaar dan ook steeds toe uitdagen.'

4.5 Het financiële plaatje

In relatie tot regelgeving met betrekking tot veiligheid, kunnen de benodigde financiële middelen belemmerend werken om de stap naar realisatie te zetten, zo maakte de stakeholderanalyse duidelijk. Richtlijnen rondom veiligheid doen ingewikkeld en ondoorgrondelijk aan. In combinatie met de angst voor een oprukkende claimcultuur gaan veel organisaties voor zekerheid. Zij willen de garantie dat hetgeen wordt afgeleverd, wettelijk getoetst is. Het zoeken naar de goedkoopste oplossing door de inzet van ouders en vrijwilligers vervalt als oplossing.

Toch valt ook wat kosten betreft op dat de onderzochte praktijkinitiatieven niet denken in belemmeringen, maar in mogelijkheden. Groot denken, klein beginnen – een oude Chinese wijsgeer- nemen de praktijkinitiatieven bijna zonder uitzondering in acht. Klein beginnen, want het is een utopie te veronderstellen dat de financiële middelen voor het oprapen liggen.

BSO Marne had aanvankelijk slechts een budget van € 5000,- voor de herinrichting van de buitenruimte.

> 'Je moet niet denken in termen van: 'we gaan pas beginnen als we geld hebben'. Zijn er nauwelijks financiële middelen, begin dan klein. Ook wij hadden in eerste instantie maar een beperkt budget. Ons motto was: we gaan het gewoon doen!'

BSO Marne onderscheidde een plan A en een plan B. Plan A (infrastructuur) kon met het beschikbare budget en de inzet van ouders gerealiseerd worden. Door al iets te kunnen laten zien, werd het enthousiasme verder aangewakkerd, zowel intern als extern. In de zoektocht naar samenwerkingspartners om ook de aanvullende wensen van plan B waar te kunnen maken, kwam de gemeente in beeld.

> 'Uitgaande van de tekeningen van de kinderen maakten wij een boek dat duidelijk maakte: zo willen we het gaan doen. Met letterlijk het zand nog aan onze schoenen vertrokken we als werkgroep richting gemeente. Het bleek good timing: onze plannen bleken te passen als alternatief voor een openbare speelplek die zou verdwijnen.'

De gemeente adopteerde het plan als pilot voor de ontwikkeling van spelrecreatie in de wijk en stelde een eenmalige subsidie beschikbaar, onder de voorwaarde dat de speelplaats openbare ruimte zou blijven waar ook de buurt gebruik van kon maken. Realisatie van plan B was hiermee verzekerd. Eigen aan de buitenruimte van BSO Marne is dat het nooit af is: de natuurspeelplek is aan verandering onderhevig. En ook voor de verwezenlijking van deze intenties vormen de beperkte financiële

middelen geen beperking: met de plantsoenendienst maakte BSO Marne afspraken over aanlevering van natuurlijke materialen. Voor de gemeente was dit slechts restafval, voor BSO Marne een manier om de natuurspeelplaats spannend en gevarieerd te houden.

't Hummelhus is wat betreft investeringen een heel ander verhaal. Het gaat hier niet enkel om de herinrichting van de buitenruimte, maar om het opzetten van een geheel nieuwe bedrijfstak. Dat vraagt om forse investeringen. 't Hummelhus heeft ervoor gekozen om de bestaande boerderij opnieuw op te bouwen. Bij het ontwerp is ermee rekening gehouden dat de ruimte waarin het kindercentrum gerealiseerd zou worden, op een relatief eenvoudige manier een andere bestemming zou kunnen krijgen. Met deze flexibiliteit in het ontwerp werd het gebouw waardevaster. Via eigen middelen en een lening is de nieuwbouw gefinancierd. De lening kreeg 't Hummelhus zonder veel problemen. Ongetwijfeld hebben de reële begroting, de waardevastheid van het gebouw en de reeds bestaande contacten vanuit de agrarische tak meegespeeld.

Voor de buiten-BSO van Struin, die vergelijkbaar met 't Hummelhus vanuit het niets opgezet is, zijn de investeringen minder omvangrijk. De groepsfiets, waarmee kinderen van school worden opgehaald, is de voornaamste investering geweest. Struin heeft deze via een lening gefinancierd. De huur van de binnenruimte is een uitgavenpost die min of meer overbodig is in relatie tot het concept van buiten-BSO. In navolging van Duits voorbeeld, heeft Struin het idee opgevat om een pipowagen aan te schaffen als alternatief voor de gehuurde zaal. Dat idee lijkt vooralsnog te stranden op de eis vanuit de Wet kinderopvang van 3,5 m^2 aan binnenruimte per kind.

De Zevensprong had in eerste instantie een budget van 10.000 gulden beschikbaar voor herinrichting. Omdat dit niet voldoende was, heeft de initiatiefnemer sponsors benaderd. Dit bleek succesvol: via bijdragen van ondermeer de Rotary, het VSB-fonds, WNF, Prins Bernhard fonds, en de Lokale Agenda Eindhoven wist de initiatiefnemer een bedrag van 100.000 gulden bijeen te brengen. Van dit geld zijn materialen gekocht (ondermeer een groot robiniahouten speeltoestel), en het ontwerp en de uitvoering bekostigd.

Investeringen moeten ook terugverdiend worden. 't Hummelhus en Struin, de beide private initiatieven, geven aan in de beginperiode erop toegelegd te hebben, en dat komt met name tot uitdrukking in het salaris. De initiatiefnemer van Struin betaalt zichzelf een minimumsalaris uit om de BSO nog enigszins rendabel te kunnen exploiteren. Ook bij 't Hummelhus staat het salaris in geen verhouding tot de uren die de initiatiefnemers maken. Bovendien worden bepaalde kosten niet doorgerekend. Zo is er tot nu toe geen ruimte geweest om een vergoeding te betalen aan de agrarische bedrijfstak voor het gebruik van de omliggende boerenlanden. Mogelijk dat in de toekomst wel die financiële ruimte er komt. Na de eerste jaren is er nu iets meer rust (ook qua werktijden) en 2007 is het eerste jaar geworden waarin 't Hummelhus winst heeft gemaakt.

Ook de gronden grenzend aan de agrarische opvang-locatie worden gebruikt

Wat opvalt is dat de initiatieven wel contacten aangaan op lokaal niveau, maar het niet zoeken in landelijke subsidiemogelijkheden. Terwijl die er wel degelijk zijn. Vanuit de Subsidieregeling Kinderopvang is bijvoorbeeld jaarlijks een budget van €4,2 miljoen beschikbaar om te zorgen voor een verantwoord systeem van kinderopvang. Het Agentschap SZW is belast met de uitvoering. Navraag bij het Agentschap leert dat jaarlijks prioritaire thema's worden vastgesteld. In 2007 waren dat ondermeer:

- Bevordering samenwerking tussen kinderopvangvoorzieningen en andere jeugdvoorzieningen
- Stimulering en ontwikkeling van innovaties bij de buitenschoolse opvang, dagopvang en gastouderopvang.

Deze thema's schiepen mogelijkheden voor bijvoorbeeld een samenwerking tussen een BSO en een scouting (a) en voor het experimenteren met buiten-BSO's (b). In 2007 zijn twee groene projecten gesubsidieerd. Eén betreft een kinderopvanginitiatief. In 2007 bedroegen de aanvragen gezamenlijk drie keer het beschikbare budget.

Dat voorbijgaan aan landelijke subsidiemogelijkheden heeft in de eerste plaats te maken met het nauwelijks inzichtelijk zijn van de mogelijkheden op rijksniveau. Voor de kleinere ondernemingen ontbreekt het simpelweg aan de tijd om zich te verdiepen in de turbulente en ondoorzichtige wereld van subsidieland. Samenwerking aangaan met een organisatie die adviseert over subsidiemogelijkheden, is dan een mogelijkheid. Meer in zijn algemeenheid speelt dat subsidieprocedures belemmerend

kunnen werken op de voortgang. En dat is waar de initiatiefnemers juist niet op zitten te wachten: ze willen doorpakken.

> 'Voor kleine ondernemingen is het bijna niet lonend om je te verdiepen in de subsidiemogelijkheden. Met het aanvragen van een subsidie ga je immers een heel tijdrovend traject in. Ook de eis dat je moet wachten met investeringen werkt enorm vertragend. Je wilt aan de slag en wordt dan voor het dilemma gesteld om te wachten, terwijl de zekerheid er bij voorbaat niet is dat je in aanmerking komt.'

Het Agentschap SZW geeft aan dat enige vorm van bureaucratie onvermijdelijk is. Je moet kennis nemen van de regelgeving, formulieren invullen vanwege de uniformiteit. Grote organisaties hebben daarin waarschijnlijk een voorsprong ten opzichte van kleinere initiatieven. Het papierwerk hoort erbij, aldus het Agentschap.

4.6 Personeel

Groene kinderopvang vraagt om andere competenties van de groepsleiding dan waar de SPW-opleiding voor klaarstoomt, of die een regulier kinderdagverblijf van haar personeel verlangt. In een groen kindercentrum draait het niet om het stil houden van de kinderen en het organiseren van rustige activiteiten. De buitenruimte biedt meer uitdagende spelvormen. Een kindvolgende benadering, die in veel reguliere kindercentra ook toegepast wordt, is nog nadrukkelijker aanwezig in een natuurlijke omgeving. Eigen aan een natuurlijke buitenruimte is de dynamiek: de spelmogelijkheden variëren met de seizoenen en ook met de weersomstandigheden.

> 'In de herfst is een tak buigzaam, in de lente droog en minder flexibel en dat geeft weer hele andere mogelijkheden.'

Bovendien zien kinderen vaak hele andere spelmogelijkheden dan een volwassene. Groepsleiding moet hier mee om kunnen gaan en op in kunnen spelen. Bovendien moet groepsleiding de balans tussen veiligheid en uitdaging aan kunnen voelen. Klimmen en klauteren hoort bij het avontuurlijk spel. Het ene kind is daarin veel verder dan het andere. Groepsleiding moet de ruimte die een kind aankan durven te geven, en ook grenzen kunnen stellen. Voor de buiten-BSO van Struin vormt zelfredzaamheid een belangrijke eigenschap.

In de praktijk blijkt het niet altijd even eenvoudig om de pedagogische visie van de initiatiefnemer over te brengen op de groepsleiding. En dat is wel cruciaal. Immers, als die het concept niet kan uitdragen naar de kinderen toe, wordt de meerwaarde ook niet waargemaakt. BSO Marne heeft het profiel voor het aannemen van groepsleiding aangepast en gaat als basis ervan uit dat iedereen die op deze locatie werkt van avontuur, van onbeantwoorde vragen moet houden en er plezier in moet hebben om te pionieren.

> 'Groepsleiding die alles volgens de standaard wil die ze bij hun opleiding hebben meegekregen, die zit hier niet op zijn plek.'

En ook als het personeel bewust kiest voor dit concept, is dat nog geen garantie dat de groepsleiding de potenties van de buitenruimte in de dagindeling uitdraagt. Ondanks dat 't Hummelhus uitsluitend leidsters heeft aangesteld die in kennismakingsgesprekken de meerwaarde van dit concept goed konden motiveren, bleek vervolgens in de alledaagse praktijk dat het voor veel leidsters toch moeilijk was om de oude patronen, meegekregen in de opleiding of bij de vorige werkgever, los te laten. Al snel wordt teruggevallen op het vertrouwde knutselen, hoewel nu met natuurlijke materialen. Het kost initiatiefnemers redelijk wat energie om alle mogelijkheden van de omgeving onder het voetlicht te brengen. 't Hummelhus werkt met een schriftje waarin de initiatiefnemers ideeën aandragen over de dagindeling. Toen de appelboom vol appels hing, maakten ze het personeel erop attent om hier samen met de kinderen appelmoes van te gaan maken. Ook las de groepsleiding in het schriftje dat het aangrenzende maïsveld gehakseld zou worden.

> 'Met 18 kindjes zijn we toen op pad gegaan. We moesten het weiland door om bij het maïsveld te komen. De kinderen vonden die tocht al een hele belevenis. Door de modderbanen, waar de trekker had gereden. De kinderen genoten van de twee jonge katjes die met ons meeliepen, de bloemetjes die ze ontdekten tussen het gras, en de 'grote' jongens konden hun ogen niet afhouden van de immense machines op het land.' *Groepsleidster agrarische kinderopvang*

Tegelijkertijd realiseren initiatiefnemers zich ook dat buitenactiviteiten niet de makkelijkste weg zijn om te bewandelen. Met name voor de jonge kinderen op het kinderdagverblijf geldt dit: voordat de peutertjes in de overalletjes zijn gehesen, de laarsjes aanhebben en de baby's in de bolderkarren klaar zitten voor vertrek, zijn heel wat minuten verstreken. Maar ook voor de BSO is tijd een beperkende factor. Trek je er letterlijk op uit, dan moet je daar ook tijd voor hebben. Georganiseerde activiteiten, als aanvulling op het ongeorganiseerd spel, worden met name gepland op de woensdag- en vrijdagmiddagen en tijdens de schoolvakanties.

Niet alleen interesses en vaardigheden als anticiperen op veranderingen zijn belangrijke eigenschappen waarover de groepsleiding moet beschikken, ook enige kennis van de natuur draagt bij aan het succes van de natuurlijke speelplek. Zeker wanneer het de intentie is om kinderen iets bij te brengen over de natuur. Bij Struin is dit verzekerd via onder meer de opleiding van de initiatiefnemer als natuurpedagogisch werker en zijn ervaringen met de Nederlandse Jeugdbond voor Natuurstudie (NJN). Ook de agrarische kinderopvang weet zich over het algemeen verzekerd van kennis van landbouwnatuur, vanwege de verbondenheid met het boerenbedrijf. Ook voor 't Hummelhus geldt dit: de partners van beide initiatiefnemers zijn als boerenzoon opgegroeid op de boerderij waarin nu het kindercentrum is gevestigd en runnen daar nog steeds de agrarische tak. BSO Marne kon bij de start niet meteen putten uit een dergelijke kennisbasis en realiseerde zich op enigszins pijnlijke wijze dat –ondanks alle goede intenties van de groepsleiding- het zo nu en dan aan ecologische kennis ontbrak.

> 'We hadden kikkervisjes gevangen en in een bak gedaan om met elkaar mee te maken hoe zij zich zouden transformeren tot kikkers. Eén van de ouders merkte op een gegeven moment dat we geen kikkervisjes in onze bak hadden,

> maar padjes. Die waren bijna verdronken! Dat was voor ons de eye-opener dat wij noodzakelijke biologische kennis misten'.

Dit was voor BSO Marne aanleiding om de personeelssamenstelling uit te breiden met een bioloog voor één dag in de week. Niet alleen lijkt hiermee ondervangen dat de activiteiten in ecologische zin verantwoord zijn, ook blijkt hij een inspiratiebron en een rolmodel voor ander personeel te zijn. De groepsleiding onderneemt ook de activiteiten die de bioloog voor de kinderen organiseert, en heeft zodoende de mogelijkheid deze door te geven aan kinderen die op andere dagen de BSO bezoeken. Heel veel ideeën haalt de groepsleiding ook uit boekjes. Bovendien heeft de initiatiefnemer bij BSO Marne op basis van alle ervaringen cursusmateriaal samengesteld, waar het personeel ook uit kan putten. Tot slot biedt het opleidingsbudget mogelijkheden: dat wordt in vergelijking tot reguliere KDV's anders ingevuld met meer op natuur gerichte trainingen.

Hoewel op de brede scholen die betrokken zijn bij het onderzoek, de buitenruimte meer nadrukkelijk een educatieve functie heeft, is het inzien van de meerwaarde ervan -zelfs bij docenten- niet vanzelfsprekend. Paul Janssen, die als NME-medewerker aan de wieg heeft gestaan van diverse schoolnatuurtuinen, heeft de ervaring dat vaak slechts één leerkracht betrokken is bij het initiatief tot een schoolnatuurtuin, en na realisatie blijven andere docenten de tuin vaak als het kindje van die ene docent beschouwen. Janssen probeert leerkrachten wel mee te krijgen in de aanleg en het gebruik van schoolnatuurtuinen, maar merkt dat zij veel op hun bord hebben. Het kan helpen door docenten te leren om de omgeving te zien als onderdeel van de school en handreikingen te bieden waarmee die omgeving juist een verlichting van andere zaken kan betekenen. Petra van Leeuwen, als NME-er ondermeer betrokken bij de Zevensprong, heeft een vergelijkbare ervaring.

> 'Onderwijsmensen hebben het ECHT druk, het is ECHT veel, wat ze allemaal moeten.'

Van Leeuwen wijst erop steeds begrip voor de hoge werkdruk van docenten te hebben. Creëer geen druk, maar juist 'rust', zorg dat de overleggen niet langer duren dan één uur, maak een goede planning en houd je daar ook aan, is haar advies. En niet onbelangrijk: maak het gezellig. Haar ervaring is dat onderwijzers dan voor hun plezier naar het overleg komen.

4.7 Gebruik: reacties van kinderen en ouders

4.7.1 Dagindeling

De rol die de buitenruimte speelt bij de dagindeling van kinderen varieert met de initiatieven. Bij de buiten-BSO spelen alle activiteiten zich in principe af in de buitenruimte. Bij de overige kindercentra is het gebruik van de buitenruimte deels de keuze van de kinderen zelf (willen zij buiten spelen of liever binnen), zoals bij BSO Marne waar de buitendeur wel altijd openstaat. Bij 't Hummelhus is dat niet het geval; wel gaat de groep op gezette tijden (twee keer per dag minstens een half uur)

naar buiten. Hierbij speelt de (jonge) leeftijd van de kinderen een rol. Overigens beperkt het buiten leven zich niet tot spelen: ook eten (vuurplaats, grasheuvel) en –in het geval van dagopvang- slapen gebeurt buiten. 't Hummelhus heeft daartoe slaaphuisjes aangeschaft. Hoewel ouders soms sceptisch staan tegenover deze 'konijnenhokken voor baby's', leert de ervaring dat jonge kinderen er veel baat bij hebben: ze slapen dieper en langer dan binnen. Weersomstandigheden zijn voor geen van de initiatieven een reden om de deur naar buiten dicht te doen. Extreme omstandigheden, zoals harde wind en regen blijken voor sommige kinderen juist de motivatie om de buitenruimte op te zoeken.

BSO-kinderen in de weer met een hangmat (links) en rechts: een slaaphuisje op 't Hummelhus

In de praktijkinitiatieven zien we verder een balans tussen het georganiseerde en het ongeorganiseerde spel. Begeleiding kan belangrijk zijn om kinderen op nieuwe ideeën te brengen (zien spelen doet spelen). Activiteiten zijn vaak geconcentreerd op de lange dagen (woensdag, vrijdag en de vakanties).

Bij de agrarische kinderopvang zijn de buitenruimten vaak begrensd. Dit heeft te maken met de jonge leeftijdsgroep (0-4 jarigen), maar ook met de agrarische tak (gevaar van tractoren) die vaak nog in bedrijf is. In de andere concepten is de speelruimte niet of slechts deels met hekken afgebakend. Dat geldt voor de buiten-BSO en de scouting BSO, maar ook BSO Marne heeft hiervoor gekozen voor haar natuurspeelplaats. Dit betekent dat er duidelijke afspraken met kinderen moeten worden gemaakt: ze moeten zich op gezette tijden melden, en aangeven waar ze zijn. Oudere kinderen hebben meer vrijheden dan de kleintjes.

4.7.2 Kinderen

Omdat de omgeving voor jonge kinderen andere uitdagingen biedt dan voor oudere kinderen, zijn de groepen vaak opgesplitst in twee of drie leeftijdsgroepen (leeftijden zijn richtlijnen). Voor jongere kinderen geldt dat de natuur minder ruig moet zijn. Kinderen in de leeftijd vanaf 10 jaar willen juist meer uitdagingen. Een natuurspeelplaats bijvoorbeeld lijkt dit dan niet voldoende te bieden.

> "Kinderen van een jaar of 7 of 8 zijn groepsgericht en altijd te porren voor een activiteit. De oudste groep is dat vaak niet. Kinderen vanaf 10 jaar willen minder toezicht en meer avontuur, zoals vlotten bouwen. Hier kan dat niet.

De meer survival-achtige omgeving van een scouting-gebouw leent zich daar beter voor" *Bioloog natuurspeelplaats-BSO*

Kinderen op de Buiten-BSO leven zich uit rond sloten en beekjes (foto's: Matthijs de Gruijter)

Ook BOinK wijst ons hierop. NME-medewerker Petra van Leeuwen, betrokken bij schoolnatuurtuinen, verwijst in dit verband naar de theorie van concentrische cirkels:

> "Speelnatuur rondom de school is met name prachtig, verrassend en inspirerend voor jonge kinderen. Voor oudere kinderen blijft dit toch een 'tuin', en is er weinig ruimte voor het onverwachte en onbedachte. Mijn voorkeur gaat ernaar uit om te denken in de door Kees Both genoemde concentrische cirkels: hoe ouder de kinderen, hoe verder weg je gaat van school; er gaat uiteindelijk niets boven 'echte' natuur: het onverwachte en onbedachte daarvan"

Geen van de kindercentra voert systematische observaties uit naar het effect van de natuur op de ontwikkeling van het individuele kind. De pedagogische meerwaarde is op die manier ook moeilijk hard te maken, omdat vergelijkingsmateriaal met een situatie zonder natuur vaak ontbreekt. Wat de groepsleiding wel ziet is dat kinderen het vaak prima naar hun zin hebben, en ouders kost het soms veel moeite om kinderen mee naar huis te krijgen. Ook wordt in de praktijk duidelijk dat angsten over ongelukken die kunnen gebeuren, niet terecht blijken. Terwijl kinderen toch met vuurplaatsen werken, in de weer zijn met mesjes, alle gelegenheid krijgen om in bomen te klimmen, in de weer zijn met spijkers en zagen voor het maken van boomhutten en de kleintjes van s afrollen, zijn ongelukken bijna volledig uitgebleven. Er is iets voor te zeggen dat uitdagende natuur kinderen weerbaar maakt. Ondanks het ontbreken van systematische observaties, heeft Jeanette van der Meulen van BSO Marne met een typering van 'haar' BSO-kinderen een heel aardig plaatje van de potenties van natuur voor het speelgedrag vastgelegd.

Kinderspel op BSO Marne

- *De deltawerkers*: jawel, het zit ongetwijfeld in de genen! Dagelijks breken zowel zomer- als winterdijken door en heeft het waterschap De Marne jong en oud nodig om overstromingen af te wenden, dammen op te werpen en water bewust om te leiden naar de uiterwaarden. Fascinerend spel dat dagelijks hoog in de top 10 staat!
- *De huttenbouwers*: met takken en riet, een reuzenbol sisaltouw en een zaag volgen de kinderen hun eigen logica in het opzetten van een hut. Bijzonder om te zien hoever zij vanuit zichzelf komen en de variatie in aanpak. Ook simpelweg leren zagen, en hamer en spijker leren hanteren scoort hoog; apetrots op een zelf afgezaagd blokje hout.
- *De jagers*: de takken van de hut worden hergebruikt als drie weken later - scheefgezakt - de lol eraf is. De kinderen ontdekken waarop zij moeten letten in het kiezen van een geschikte stok voor zowel pijl als boog. Ieder verliest zich om te beginnen in de wonderlijke wereld van het padvindersmes (30 stuks 35 eurocent op de Albert Cuyp) en al zijn mogelijkheden. Van speksteen slijpen de kinderen de punt die zij met een touw aan de pijl vastbinden. Dit is toch echt het serieuze werk; bij het spannen van de boog loopt de concentratie op als ware het een inwijding.
- *Vuurplaats/ bakken en koken op levend vuur*. Naast de schuifdeur in het zand legt Sharmila uit hoe de kinderen een buitenoven kunnen bouwen van de losse stenen die de dag daarvoor nog als dam fungeerden in de waterloop. Binnen helpen een aantal kinderen mee het deeg te kneden. De dag daarvoor heeft een ander groepje de takken van de huttenbouw opgebonden tot bosjes om het vuur mee te stoken. Met de zelf uitgezochte en bijgesneden stok, waar uiteindelijk een viezig bolletje deeg omheen gedraaid is, wordt de ontdekking gedaan dat je "helemaal geen fornuis nodig hebt"
- *De kunstenaars*: onze kunstenaars laten zich niet zien en de kunstwerken van de Marne zijn eendagsvlinders. Zij worden onverwachts geboren en zijn creaties van nat zand, steentjes en bloemblad. Pareltjes zijn het; verrassingen in het ochtendlicht. Kinderen die zich spelenderwijs laten inspireren door natuurlijke materialen.
- *Natuurbeheerders:* helpen mee met de takken te verslepen en het opbouwen van de takkenril. Leren hoe je met de grondboor een gat in de grond kunt maken en de palen er stevig in kunt zetten. Zij hebben interesse in alles wat kruipt, springt of vliegt. Met stokjes en wilgentakjes vlechten zij een mandje en leggen een steen middenin: speciaal voor de diertjes die van donker houden!

Bron: Van der Meulen, 2006.

4.7.3 Ouders

Waar groene kinderopvang om een bepaald soort leiding vraagt die hiervoor interesse heeft, lijkt het voor de hand te liggen dat groene kinderopvang ook een bepaald soort ouders aanspreekt. We zien dit het meest expliciet terug bij de meest vergaande vorm van groene kinderopvang van Struin. Van de overige ondernemers horen we dat sommige ouders aanzienlijk omrijden, maar het lijkt vooralsnog voorbarig te concluderen dat groene kinderopvang in zijn algemeenheid een specifieke doelgroep aantrekt. Uit eerder onderzoek (o.a. Stokkermans, 2006; Hols, et al., 2004, Jongsma & Smit, 2003; Nagel, 2001) blijkt dat praktische overwegingen, zoals de ligging, openingstijden, beschikbaarheid (korte wachtlijsten) en specifiek voor BSO ook de samenwerking die de school aangaat met specifieke BSO-kindercentra veel vaker doorslaggevend zijn. Ouders maken de keuze vaak minder bewust op het gevoerde beleid.

> 'Wij hadden ons in eerste instantie ingeschreven voor een andere locatie, die dichter bij was. Er bleek eerder plek te zijn op BSO Marne en nu, met onze

ervaringen, zouden we ook niet meer anders willen. De overstap naar de andere locatie maken we niet meer. Zelfs in de vakanties kiezen de kinderen met veel plezier voor de BSO. Ik blijf dan alleen thuis achter.' *(ouder natuurspeelplaats-BSO)*

Ondanks de veelal niet bewuste keuze, reageren ouders vaak wel enthousiast op de spelmogelijkheden. Met name de vuurplaats is ook voor hen een grote trekker. Wanneer die aanstaat, blijven ze vaak nog even hangen. Waardering komt ook terug in het enthousiasme voor de meewerkdagen.

De vuurplaats oefent een grote aantrekkelijkskracht uit op kinderen én ouders

Omgekeerd vernamen we ook de situatie dat een ouder zich niet kon vinden in de principes achter uitdagende speelnatuur. Zij kon niet leven met de vrijheden die haar kind kreeg wat betreft klimmen, was ervan overtuigd dat haar kind hier nog niet klaar voor was. Zij heeft er voor gekozen haar kind over te plaatsen naar een andere locatie.

Een kind moet kind kunnen zijn, en dat betekent dat ze ook vies kunnen worden. Niet alle ouders houden er rekening mee dat ze hun kinderen oude kleding moeten aantrekken. Soms krijgt de groepsleiding dan te maken met mopperende ouders. Om het vies worden geen issue te laten zijn, hangen bij verschillende praktijkinitiatieven de overalls in de hal klaar. Ook zijn er voor de kinderen laarsjes. Ouders die niet willen dat hun kind al met oude kleding naar school gaat, wordt gevraagd reservekleding mee te geven die het kind op de BSO kan aantrekken. Struin helpt

ouders met praktische tips over gezamenlijke bestellingen bij de groothandel en over tweedehands buitenkledingmarktjes om geschikte kleding eenvoudig en voor weinig geld aan te schaffen.

Laarsjes en overalls zijn bijna standaard op de groene kinderopvang aanwezig

5 Conclusies en aanbevelingen

5.1 De bevindingen uit de praktijkinitiatieven samengevat

Kinderen spelen graag buiten. Desondanks is er een aanzienlijke groep kinderen voor wie buitenspelen tegenwoordig niet meer zo vanzelfsprekend is. Kinderen van nu hebben minder bewegingsvrijheid, omdat vrije speelruimte, met name in steden, niet meer vanzelfsprekend is. Het bebouwde oppervlak is de laatste 25 jaar verdubbeld, het aantal auto's –en daarmee de verkeersonveiligheid- is toegenomen van 4,6 miljoen in 1986 naar 7,4 miljoen in 2008. Door de leefomgeving weer aantrekkelijk te maken, worden kinderen vanzelf weer enthousiast, zo is de stellige overtuiging van de in het onderzoek betrokken organisaties. De kinderopvang, waar een groeiend aantal kinderen één of meer dagen in de week zijn vrije tijd doorbrengt, kan daarin een wezenlijke functie vervullen. Ondernemers in de kinderopvang die de stap hebben gezet om de natuur bij het kind te brengen, kenmerken zich in hun overtuiging van de positieve invloed die een groene omgeving heeft op kinderen, en dat is tegelijkertijd ook hun drijfveer. Het ultieme doel van groene kindercentra én van het ministerie van LNV is dat kinderen verlangen naar meer leerervaringen en dat ze in zichzelf geloven. Een uitdagende natuurlijke omgeving kan een goede manier zijn om dat doel te bereiken.

Of een initiatief slaagt, hangt sterk samen met de competenties van de trekkende persoon. Het denken in mogelijkheden, en niet in belemmeringen, moet de focus zijn. Bovendien moet de initiatiefnemer trekkracht kunnen mobiliseren. Het bottom-up proces, waarbij de neuzen van alle betrokkenen dezelfde kant op komen te staan, is een voorwaarde voor succes. Wanneer de initiatiefnemer nieuw is binnen het veld van kinderopvang –iets wat de agrarische kinderopvang kenmerkt- is ondersteuning van buitenaf cruciaal voor het planvormingsproces. De VAK heeft hierin een belangrijke rol voor de agrarische kinderopvang en Scouting Nederland kan mogelijk een vergelijkbare functie vervullen binnen het concept van scouting-BSO. Initiatiefnemers moeten ondernemersgeest en professionaliteit uitdragen, het stelt ook eisen aan de groepsleiding. De groene kinderopvang moet niet geromantiseerd worden. Kinderopvang is een vak, en groene kinderopvang vraagt om een bepaald soort groepsleiding. Naar buiten gaan vraagt extra vaardigheden.

Het financiële plaatje wordt doorgaans als hobbel ervaren. Voor het praktijkinitiatief BSO Marne vielen de kosten heel erg mee, omdat zij ervoor koos om een eigen werkploeg samen te stellen om de plannen uit te werken en te realiseren. Overigens heeft ook BSO Marne professionals (o.a. kunstenaar) aangetrokken om mee te denken met het ontwerp. Het zoeken naar de goedkoopste oplossing door de inzet van ouders en vrijwilligers is voor vele kindercentra echter geen oplossing. De als ingewikkeld ervaren regelgeving in combinatie met de angst voor een claimcultuur maken dat organisaties verlamd kunnen raken. Een professioneel bureau is dan een veilige oplossing voor velen (in het besef dat de toestellen aan alle veiligheidseisen voldoen), maar tevens een stuk prijziger.

5.2 De stap naar de toekomst

De vraag is nu of het wenselijk is om deze ontwikkeling van groene kinderopvang te stimuleren. Geredeneerd vanuit het perspectief van onze opdrachtgever, het Ministerie van LNV, lijkt die wens wel degelijk te leven. Drie vragen dienen zich dan min of meer automatisch aan:

- De hoe-vraag. Ofwel: *Hoe kunnen we groei in de groene kinderopvang bewerkstelligen?*
- De welke-vraag. Ofwel: *Binnen welk concept zien we de meeste perspectieven?*
- De wie-vraag. Ofwel: *Wie gaat de kar trekken?*

5.2.1 De hoe-vraag

Allereerst de hoe-vraag. We onderscheiden daarbinnen vier aandachtsvelden: (1) wettelijke belemmeringen, (2) behoefte aan informatie en (3) praktische zaken, en dan met name tijd en financiën.

1. wettelijke belemmeringen

Hoewel het denken in mogelijkheden voorop moet staan, moet de overheid het ondernemers niet onnodig moeilijk maken. In het onderzoek constateren we een aantal wettelijke belemmeringen die een overweging waard zijn voor de overheid om zich over te bezinnen:

- De harde eis van 3,5 m^2 aan binnenruimte in relatie tot buiten-BSO
- De bestemmingsplanwijziging voor agrarische kinderopvang, met name in perifere gebieden en met een opvangcapaciteit groter dan 24 kinderen
- De onduidelijkheid omtrent de definitie van speeltoestellen in relatie tot speelnatuur
- De borging van het veiligheidsbesef in het inspectiedenken.

Wat het laatste punt betreft een toelichting: om onverantwoorde risico's uit te sluiten hecht de sector aan regels.

> "Wij zijn erg voor buiten ravotten, vies worden en natregenen, maar wel professioneel en veilig". *(BOinK)*

Uitdagende speelnatuur, waarin verantwoorde risico's zijn verwerkt, bieden kinderen de mogelijkheid om adequaat te leren omgaan met de risico's die het leven met zich meebrengt. Met alle veiligheidseisen die zijn opgesteld, lijkt dit enigszins over het hoofd te worden gezien. Het is enkel de illusie van veiligheid die wordt geschapen, wanneer in de praktijk blijkt dat het van een –al dan niet op angst voor aansprakelijkheid gebaseerde - willekeur van een gemeente of inspecteur afhangt hoe de buitensituatie beoordeeld wordt. De wetgever zou op deze situatie kunnen anticiperen. Het zou een grote stap voorwaarts zijn wanneer in relatie tot het veiligheidsdenken nadrukkelijk gekozen wordt voor uitdagende speelnatuur. Dit wordt gerealiseerd wanneer het verantwoordelijk ministerie zich concreet uitspreekt vóór uitdagend speelgroen in de wetgeving.

2. Informatie

Tweede aandachtspunt bij de hoe-vraag is het gebrek aan informatie. Informatiebehoefte speelt op drie vlakken: agenderen, faciliteren en activeren.

- Agenderende informatie: het denken over de mogelijkheden van uitdagende natuur is relatief nieuw. Het is belangrijk om de focus te richten op de goede voorbeelden, die inspiratie kunnen geven aan andere ondernemers. Voor concepten die in Nederland nog nauwelijks ontwikkeld zijn, is het raadzaam om buitenlandse voorbeelden (de Berlijnse brede school-voorbeelden) als inspiratie uit te dragen.
- Faciliterende informatie: raakt een ondernemer enthousiast, dan is een ander meer praktisch soort informatie nodig. Vaak is een zetje nodig, bijvoorbeeld om inzicht te krijgen in de stappen die nodig zijn om de droom te verwezenlijken. De VAK heeft deze functie voor de agrarische kinderopvang. Een dergelijke vraagbaak zou andere concepten ook helpen. Faciliterende informatie heeft ook betrekking op subsidiemogelijkheden. De subsidiewereld komt op initiatiefnemers al snel over als een niet te doorgronden wir war. Ze haken af, omdat het niet de tijdsinvestering loont. Meer overzicht specifiek voor groene kinderopvang is welkom.

Activerende informatie: groepsleiding moet de mogelijkheden van uitdagende speelnatuur inzien. De opleidingen besteden hier nauwelijks aandacht aan. Veldwerk Nederland werkt aan verandering op dit vlak. Binnen twee ROC's is zij een pilot gestart, door het aanbieden van een NME-module aan studenten die opgeleid worden tot groepsleider. In deze module gaan studenten mee naar buiten. Ze leren wat ze met jonge kinderen kunnen doen en hoe ze kunnen inspelen op reacties van kinderen. Ook verzorgt Veldwerk Nederland tal van nascholingscursussen en coachingstrajecten voor groepsleiding.

3. Financiën

Het ontbreken van voldoende budget kan het planvormingsproces vertragen. De boodschap die wij van branche-organisaties en NME-organisaties kregen was om hier nadrukkelijk niet op in te spelen door omvangrijke subsidies te verstrekken of geldstromen vrij te maken voor pilots. Stimuleringsfondsen moeten bescheiden van omvang te zijn. Zij moeten niet de motivatie worden van ondernemers om een koersverandering in te gaan. Uit het onderzoek komt naar voren dat het bottom-up proces relevant is, en daar hoort ook het vrijmaken van financiële middelen bij. Dat is een uiting van draagvlak. Overigens laat het voorbeeld van BSO Marne zien dat lang niet altijd veel geld nodig is. Het gaat erom creatief te zijn, op zo'n manier dat de buitenruimte als de 'derde' pedagoog' gaat fungeren in de ontwikkeling van het kind, naast de 'eerste pedagoog' (de andere kinderen) en de 'tweede pedagoog' (de groepsleiding). En dat kan met de basismaterialen van zand, water, stenen, takken en vuur, en de inzet van direct betrokkenen. Ook in pilots geloven de betrokken organisaties niet. De focus moet zijn op ondernemers die het goed doen. Geld zou idealiter wel vrijgemaakt moeten worden voor het uitdragen van deze best practices.

5.2.2 De welke-vraag

In het onderzoek besteden we aandacht aan verschillende manieren waarop natuur in de infrastructuur van kindercentra verweven kan worden. Het ene concept is daarin verder dan het andere concept.

De oudervereniging BOinK ziet met name mogelijkheden in de agrarische kinderopvang, omdat de ondernemersgeest daar al aanwezig is. De VAK benadrukt dat het opstarten van een agrarisch kindercentrum –zeker in de beginjaren- meer dan een fulltime job is. Het lukt niet alle ondernemers om een balans te vinden tussen werk en privé. Om die reden zou extra steun voor kleinschalige ondernemers, voor wie het verdiepen in subsidiemogelijkheden geen uitkomst is, welkom zijn.

Wat betreft uitdagende speelnatuur zijn de buiten-BSO en natuurspeelplaats-BSO de meest vergaande concepten. Toch is het de vraag of juist op deze concepten het accent zou moeten liggen. Met name de natuurspeelplaats-BSO blijkt zich redelijk te kunnen redden. Onder de aandacht brengen van succesvolle initiatieven is de aanbeveling die hier het meest op zijn plaats is. De aandacht kan dan het beste uitgaan naar het agenderen van het concept bij kindercentra in stedelijk gebied. Dat is de plek waar de vervreemding van de natuur het grootst is. Bovendien blijkt ieder stenen pleintje bij een kindercentrum de potentie te hebben om deze om te vormen tot een groene oase. Vanuit de overheid zou aanvullend de publieke buitenruimte in de buurt van kinderopvanglocaties kunnen worden aangepakt. De Buiten-BSO is een heel pril concept, en de verwachting is dat deze door de verregaande visie over buiten zijn ook kleinschalig blijft. Het vraagt van de initiatiefnemer een heel eigen visie, en ook ouders zullen hier heel bewust wel of niet voor kiezen. De Scandinavische en Duitse voorbeelden laten overigens wel zien dat het concept potentie heeft. Wettelijke toestemming voor een pipowagen als binnenruimte zou dan ook een uitkomst kunnen zijn om het concept in Nederland steviger te gronden.

Ook scouting-BSO lijkt de moeite waard om in te investeren. De scouting-BSO vormt nog een redelijk prille ontwikkeling. Binnen dit concept doen zich diverse combinaties met kindercentra voor, waarbij de meerwaarde van het groen (nog) niet altijd wordt onderkend. De beweegreden voor een kinderopvangorganisatie om te kiezen voor het scoutinggebouw is vaak de beschikbaarheid van de (binnen)ruimte op door de weekse dagen. Soms betreft het ook slechts een tijdelijke oplossing. Stimulering van dit concept biedt wel degelijk perspectief. De omgeving van veel scouting-gebouwen leent zich uitermate voor spelontwikkeling. Niet alleen voor de jongere kinderen, maar ook voor de oudste leeftijden. Cruciaal is dat de mogelijkheden van de buitenruimte door kinderopvangorganisaties worden onderkend. De Wet kinderopvang biedt daartoe gelegenheid. In de wet is ruimte voor het inzetten van groepsleiding die niet beschikt over de nodige diploma's. Waar studenten van de CIOS-opleiding ingezet worden om sport-BSO's een impuls te geven, zouden studenten (bijvoorbeeld CIOS- en biologie-studenten) een rol kunnen spelen rondom scouting-bso's. Ook lokale scoutingverenigingen zouden op vergelijkbare wijze een bijdrage kunnen geven aan het buitenschoolse opvangprogramma, door het organiseren van bijvoorbeeld clinic's of het begeleiden

van avontuurlijke activiteiten. BSO is vanwege de beperkte tijden, een deeltijd-functie waar studenten en mogelijk ook vrijwilligers betrokken bij lokale scouting-verenigingen ruimte voor willen maken.

Over brede scholen zijn de meningen van de betrokkenen bij het onderzoek verdeeld. Er wordt vaak veel van verwacht, maar als je in de praktijk beziet wat gerealiseerd is, valt dat tegen. Veel kansen worden vooralsnog gemist. Het blijkt heel moeilijk om een goede brede school op te zetten en de fysieke eisen aan de buitenruimte vragen om een extra inspanning. Het is duidelijk iets wat tijd nodig heeft om te gronden. Schoolnatuurtuinen zijn bij basisscholen enigszins ingeburgerd, maar de stap naar uitdagende speelnatuur, waar kinderen vrij kunnen ravotten, en die ook openstaat voor de kinderen van de BSO is in Nederland nog ver weg. Moeilijkheid is dat er geen natuurlijke trekkers lijken te zijn binnen scholen die het concept kunnen waarmaken. Binnen dit concept lijkt dan ook de meeste behoefte aan een impuls van de rijksoverheid. Het vereist veel energie van NME-medewerkers. Goede voorbeelden zijn zeer welkom. Een ontwerp van een droombeeld groene brede school zou de discussie in gang kunnen zetten.

5.2.3 De wie-vraag

Kinderopvang is sinds 1 januari 2007 het beleidsterrein van het Ministerie van OCW, maar dat betekent niet dat een ander departement niet de kar zou kunnen gaan trekken. De beperkte betrokkenheid die OCW in het voortraject voor onderhavig onderwerp van onderzoek toonde, pleit ervoor om het Ministerie van LNV in deze fase als trekker naar voren te schuiven. Dit Ministerie zou zich in kunnen zetten voor ontschotting van geldstromen: de kunst is om zowel BSO-gelden als groengelden aan te wenden voor realisatie van groene kinderopvang. De potenties daartoe moeten zowel bij budgetverstrekkers als bij de sector zelf zichtbaar worden. LNV zou ook een voorlichtingsproject kunnen starten, dat zich richt op het uitwisselen van de ervaringen en kennis delen van de ondernemers die het goed doen. De belangenvereniging voor ouders in de kinderopvang BOinK zou in dat kader graag met LNV willen samenwerken. BOinK heeft naar eigen zeggen veel invloed in de sector via de media en kan discussies aanzwengelen. GGD Nederland kan en wil in samenspraak met branche-organisaties in de kinderopvang een informerende rol vervullen richting kindercentra.

Hoewel het Ministerie van OCW en de MOgroep zich tot op dit moment afzijdig hebben gehouden, loont het wel de moeite om hen in het verdere traject te betrekken. OCW wees als motivatie voor geen betrokkenheid op haar rol als terugtrekkende overheid. Met de Wet kinderopvang wordt inderdaad veel verantwoordelijkheid bij de sector neergelegd. Toch is het wel degelijk OCW die –al dan niet in samenspraak met de branche- het wettelijk kader bepaalt. Wil de overheid groene kinderopvang stimuleren, dan zou het voor de OCW pleiten wanneer zij de (in het onderzoek naar voren gekomen) belemmeringen in de wetgeving voor ontwikkeling van groene vormen van kinderopvang, weg zou nemen.

Het ministerie van VWS is in opdracht van het ministerie van OCW verantwoordelijk voor de invulling van het Warenwetbesluit Attractie- en Speeltoestellen (WAS). In samenspraak met OCW zou VWS kunnen werken aan visievorming waaruit de betekenis van uitdagende speelnatuur in relatie tot veiligheid blijkt. Afstemming van de wettelijke kaders omtrent veiligheid vanuit de Wet kinderopvang en het WAS ligt voor de hand. In relatie tot het veiligheidsdenken is het tot slot een overweging waard om de samenwerking met verzekeringsmaatschappijen te zoeken. Dit in navolging van Duits voorbeeld, waar een verzekeringsmaatschappij activiteiten in speelnatuur juist aanmoedigt.

Literatuur

Bogaard, J. van den & A.M. Reitzema, 2000. *Recht op een kindvriendelijke omgeving.* In: Vitale Stad, Vakblad voor stedelijke vernieuwing en leefbaarheid, jaargang 3, nummer 9, september 2000. Blz. 24-25.

BOinK & MO-groep, 2006. *Verantwoorde kinderopvang: verdere stappen naar de toekomst; Convenant kwaliteit kinderopvang.* Utrecht, BOinK & MO-groep.

Both, K., 2006. *De ontwikkeling van schoolnatuurtuinen; Overzicht van ondersteunende voorwaarden.*

GGD Nederland, 2007. *Sportaccommodaties BSO moeten voldoen aan eisen Wet Kinderopvang.* In: GGD Kennisnet krant; Nieuws voor en door GGD'en. Krant 21.

Hermanns, J.M.A. & A.J. van Montfoort. *'Hoe pedagogisch verantwoord is het beleid van de Nederlandse overheid?'.* In: Van Lieshout, P.A., M.S.S. van der Meij & J.C.I. de Pree (red), 2007.

Hols, M.C.A.B., C.J.M. Tiebosch, E. Gerritsen, A., Mengde-Van der Wal, G.A. Davio, 2004. *Gastouderopvang 2004.* Capgemini Nederland.

Jongsma, M. & G. Smit, 2003. *Tevredenheidsonderzoek kinderdagverblijven en buitenschoolse opvang.* Utrecht: MO-groep.

Karsten, L., E. Kuiper & H. Reubsaet, 2001. *Van de straat?; De relatie jeugd en openbare ruimte verkend.* Assen: Van Gorcum. Reeks jeugdinformatie: 4.

Landelijk Steunpunt Landbouw en Zorg, 2001 t/m 2005. Website: www.zorgboeren.nl

Langers, F., H. van Blitterswijk, M. Brinkhuijsen & J. Westerink, 2008. *Verkenning kinderen en speelnatuur; Literatuurstudie en inventarisatie van vigerend rijksbeleid en spelers in het veld.* Wageningen: Alterra. Alterra-rapport 1712.

Leufgen, W. & M. van Lier, 2007. *Vrij spel voor natuur en kinderen.* Utrecht: Van Arkel.

Liempd, H.M.J.A. van, E.K. Hoekstra & Y.A.W. de Kort, 2004. *Evaluatieonderzoek kwaliteit huisvesting kindercentra.* Eindhoven, Waarborgfonds Kinderopvang.

Lieshout, P.A.H. van, M.S.S. van der Meij & J.C.I. de Pree (red.), 2007. *Bouwstenen voor betrokken jeugdbeleid.* 's-Gravenhage: Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid.

Meulen, J. van der, 2006. *Natuurspeelplaats Marne een avontuur voor iedereen!*. In: Oase, herfst 2006. Blz. 8-12.

Ministerie van OCW, 2007a. *Feiten en cijfers kinderopvang (notitie)*. Den Haag, Ministerie van OCW, Directie Primair onderwijs.

Ministerie van OCW, 2007b. *Slimme en creatieve huisvesting voor buitenschoolse opvang*. Den Haag, Ministerie van OCW. Brochure OCW37.042/10.000.

Ministerie van SZW, 2004. *Beleidsregels kwaliteit kinderopvang; Bijlage 7a Handboek Wet Kinderopvang*. Staatscourant 17 november 2004, nr. 222.

Ministerie van VWS, 2007. *Vaststelling reikwijdtenotitie bij Warenwetbesluit attractie- en speeltuintoestellen*. Staatscourant 2 maart 2007, nr. 44.

Ministerie van VWS, Ministerie van Financiën & Ministerie van OCW, 2001. *Memorie van Toelichting bij de Wet basisvoorziening kinderopvang*.

Nagel, K., 2001. *Kinderopvang, gebruik en wensen; Ouders over hun kinderopvang*. Den Haag: Consumentenbond.

Oberon, 2005. *Brede scholen in Nederland; Jaarbericht 2005*. Utrecht: Oberon.

Oploo, M. van & M. Engelen, 2006. *Tweemeting trendonderzoek kinderopvang; Eindrapport*. Leiden: Research voor beleid.

Pirard, F., L. Ruelens & I. Nicaise, 2004. *Naar een brede school in Vlaanderen?* Leuven: Hiva, Katholieke Universiteit Leuven.

Radius Nederland, 2007. *Pedagogisch beleid; Pedagogisch beleid voor organisaties die werken volgens de Radius Nederland visie*. Baarn: Radius Nederland.

Satellite, 2007. *Protocol buitenschoolse opvang*. Heerjansdam: Satellite kinderopvang.

Schepers, W., 200x. *Trends in het bouwen voor de kinderopvang. Zie:* http://test.waarborgfondskinderopvang.nl/publicaties/bibliotheek/T/trends_bouwenkinderopvang.pdf

Scouting Nederland, 2007a. Zie: http://speelruimte.scouting.nl/accommodaties/BSO%20en%20Scouting%20web.xls

Scouting Nederland, 2007b. *Buitenschoolse opvang (BSO), brede school, enz.; Lokaal beleid*. Scouting Nederland.

Sociaal en Cultureel Planbureau, 2006. *Investeren in vermogen; Sociaal en cultureel rapport 2006*. SCP-publicatie 2006/21.

Staatsbosbeheer, Stichting Recreatie & Ministerie van LNV, 2007. *Veiligheid versus speluitdaging in speelbossen; Deskundigendag Speelbossen o.l.v. dagvoorzitter Wim de Haas, 30 januari 2007 in Zoetermeer.*

Stokkermans, S., 2006. *Het imago van De Schaepskooi onder de loep; De Schaepskooi geoptimaliseerd door de inzet van communicatie.* Universiteit Twente. Afstudeerscriptie.

Vreke, J., J.L. Donders, F. Langers, I.E. Salverda & F.R. Veeneklaas, 2006. *Potenties van groen!; De invloed van groen in en om de stad op overgewicht bij kinderen en op het binden van huishoudens met midden- en hoge inkomens aan de stad.* Wageningen: Alterra. Rapport 1356.

Ook zijn de volgende websites geraadpleegd:

- http://www.bundesverband-waldkinder.de/1001.htm
- http://www.kiddo.net/100495
- http://www.kinderopvang.net/bibliotheek/docs/Wettekst%20staatsblad.pdf
- http://www.kneippbund.de/kneipp_bund/kinder/kinder.php?navid=30
- http://www.minocw.nl/documenten/tabel_kinderopvang_1.pdf
- http://www.nursing.nl/kraamsupport/id442-24025/konijnenhokken_voor_babys.html (bestaat niet meer)
- http://productie.wisl.nl/GroeneToekomst/archive/2007/06/01/11074.aspx
- http://speelruimte.scouting.nl/accommodaties/BSO%20en%20Scouting%20web.xls
- http://www.veiligheid.nl/csi/websiteveiligheid.nsf/wwwAssets/4D8856A48A518089C12570B30033D50C/$file/Extern%20rapport%20Veiligheidsmanagement%20kdv.pdf

Bijlage 1 Onderzochte praktijkinitiatieven

Kinderopvang 't Hummelhus
Contactpersoon: Mw. T. Tel
Schoterlandseweg 135
8413 NH Oudehorne

Kinderrijk/ BSO Marne
Contactpersoon: Mw. J. van de Meulen
Marne 127
1186 PJ Amstelveen

Struin buitenschoolse opvang
Contactpersoon: Dhr. M. de Gruijter
Delistraat 41
6524 KN Nijmegen

OBS De Zevensprong
Contactpersoon: Dhr. D. Andreae
Heezerweg 347
5643 KG Eindhoven

OBS De Werkschuit
Contactpersoon: Mw. G. van den Heuvel
Rijnlaan 200
8032 TK Zwolle

Bijlage 2 Genodigden voor leerbijeenkomst

Naam	Organisatie
Dayenne L'Abee*	NISB
David Andreae*	De Zevensprong (praktijkinitiatief)
Astrid Berkhout	Ministerie van LNV
Carla Bienemann*	MOgroep
Henk van Blitterswijk	Alterra
Fedde Boersma*	Scouting Nederland
Josine van den Bogaard	GGD Rotterdam
Kees Both	Stichting Oase/Netwerk Springzaad
Marlies Brinkhuijsen	Alterra
Ilse Dirckx*	Agentschap SZW
Marjan Engels*	Ministerie van OCW
Martie van Essen	Ministerie van LNV
Karin de Feijter*	Natuur & Milieu
Matthijs de Gruijter	Struin (praktijkinitiatief)
Frauke de Gruijter	Struin (praktijkinitiatief)
Gonny van den Heuvel*	De Werkschuit (praktijkinitiatief)
Jolanda Hendriks*	Waarborgfonds Kinderopvang
Gjalt Jellesma*	BOinK
Joanna Korfage*	GGD Nederland
Fransje Langers	Alterra
Petra van Leeuwen	Milieu Educatie Centrum (MEC)
Willem van Montfort	NISB
Paul Janssen*	CNME Maastricht
Monique Rijnders*	SKON
Roel van Raaij	Ministerie van LNV
Anneke Tel	't Hummelhus (praktijkinitiatief)
Theresia Tel	't Hummelhus (praktijkinitiatief)
Nico Vlaar	Platform Inspectie Kinderopvang
Marc Veekamp	Veldwerk Nederland
Rob Wind	Voedsel en Waren Autoriteit
Karin Verreck	Cailin Partners
Judith Westerink	Alterra
Joke Verhage*	Verenigde Agrarische Kinderopvang (VAK)
Erna van der Wiel	Staatsbosbeheer
Jeanette van der Meulen	BSO Marne (praktijkinitiatief)

* = afgemeld